

*Gerard Termorshuizen
& Kees Snoek*

*Adinda! Duizend vuurliedjes
tooien je loshangend haar.*

Multatuli in Indonesië

Dimensie

ADINDA! DUIZEND VUURVLIEGJES TOOIEN JE LOSHANGEND HAAR

*Gerard Termorshuizen
& Kees Snoek*

*Adinda! Duizend vuurliedjes
tooien je loshangend haar.*

Multatuli in Indonesië

met een fotoreportage van Bert Vinkenborg

dimensie

*stichting voor letterkundige en wetenschappelijke uitgaven
Leiden 1991*

- © 1991 Dr. Kees Snoek en Dr. Gerard Termorshuizen
- © 1991 Fotokatern, Bert Vinkenburg
- © 1991 Dimensie, Stichting voor letterkundige en wetenschappelijke uitgaven
Postbus 11227, 2301 EE Leiden, Nederland.

Dit boek kwam tot stand dankzij een uitgeefsubsidie van het Fonds voor de Letteren.

CIP GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Adinda!

Adinda! Duizend vuurvliegjes tooien je loshangend haar:
Multatuli in Indonesië/samengest. door Kees Snoek en Gerard Termorshuizen
[fotogr. Bert Vinkenburg]. - Leiden:
Dimensie, - Ill.
ISBN 90-6412-092-7
Trefw.: Multatuli 'Max Havelaar'; opstellen.

Inhoud

Introductie	7
Gerard Termorshuizen	
MULTATULI IN INDONESIË <i>een blijvend symbool van menselijkheid</i>	9
Gerard Termorshuizen/Bert Vinkenborg	
TERUG NAAR LEBAK, <i>een fotoverhaal</i>	36
Kees Snoek	
BLIJVENDE CONTROVERSE: <i>Max Havelaar als spiegel van een neofeodale samenleving</i>	43
Kees Snoek (vertaling)	
MULTATULIRECEPTIE IN INDONESIË <i>(Fragmenten van) artikelen uit de Indonesische pers 1987-1988</i>	69

Ter introductie

De betekenis van Max Havelaar is door Indonesiërs wel eens vergeleken met een tijdbom: de kern van het boek, de boodschap, is een verhaal van misbruik en onderdrukking dat in het huidige Indonesië niets aan explosieve kracht heeft ingeboet. De omstandigheden zijn veranderd, maar de sociale structuren die onderdrukking in de hand werken zijn grotendeels nog intact. In de opzweepende epiloog van zijn *Max Havelaar* eist Multatuli begrip voor zijn boodschap. En mocht dat begrip uitblijven, dan zou hij zijn boek vertalen in de weinige talen die hij kende, 'om te vragen aan Europa, wat ik vruchteloos zou hebben gezocht in Nederland.' En als dit ook niet baatte, dan zou hij zijn boek vertalen 'in 't maleis, javaans, soendaas, alfoers, boeginees, battaks... En ik zou *klewang* wettende krijgsvangen slingeren in de gemoederen van de arme martelaren wie ik hulp heb toegezegd, ik, Multatuli.'

Het verhaal van Saïdjah en Adinda is in de jaren vijftig vertaald in het Indonesisch en het Soendanees, maar voor een integrale vertaling van de Havelaar moest men in Indonesië wachten tot 1972. Toen het boek eindelijk verscheen, in de vertaling van H.B. Jassin, reageerde een van de recensenten met een stuk onder de sprekende titel *We long for you, Max Havelaar*.

Gerard Termorshuizen, die indertijd in Jakarta woonde, heeft alle reacties op de Indonesische *Max Havelaar* verzameld en er een essay aan gewijd: *Multatuli in Indonesië: een blijvend symbool van menselijkheid*.

Zes drukken en één verfilming later, bleek Max Havelaar niets van zijn actualiteit te hebben verloren. Het feit dat de film 12 jaar lang niet in Indonesië vertoond mocht worden, zegt genoeg. In het Multatuli-herdenkingsjaar 1987 kwam daar verandering in: de film werd in roulatie gebracht en de schrijver van

de *Max Havelaar* werd grootscheeps herdacht. Kees Snoek verzamelde alle reacties pro en contra uit de jaren 1987 en 1988 -ongeveer 150 artikelen- en wijdde er een essay aan: *Blijvende controverse: Max Havelaar als spiegel van een neofeodale samenleving*. Na dit essay komen 29 Indonesische besprekers zelf aan het woord: hun stukken zijn gedeeltelijk en in enkele gevallen integraal in vertaling weergegeven. Er is ook een satire bij, waarin de charmante Tjemplon Max Havelaar rondleidt door het hedendaagse Jakarta...

Deze veelvoudige belichting van de receptie van Multatuli in Indonesië is aangevuld met veel beeldend materiaal. Allereerst de fotoserie *Terug naar Lebak* (met het daarbij horende gelijknamige fotoverhaal), die in juli 1972 tot stand kwam, met afbeeldingen van alle bekende plaatsen uit de *Max Havelaar*, vervolgens foto's en tekeningen die gemaakt zijn in het Multatuli-herdenkingsjaar 1987.

Multatuli in Indonesië: een blijvend symbool van menselijkheid

De *Max Havelaar* vertaald in het Indonesisch

Eind juli 1972 verscheen in Jakarta de Indonesische vertaling van Multatuli's *Max Havelaar*. In een aankondiging van het boek, enkele maanden daarvoor, schreef het tijdschrift *Topik*:

'Het is de ironie van het lot dat een groot werk over Indonesië, dat zich hier bovendien afspeelt en dank zij vertalingen ver buiten de eigen landsgrenzen bekendheid geniet, in Indonesië zelf nauwelijks of niet gekend wordt'.¹

Er werden meer van dit soort opmerkingen gemaakt in de Indonesische pers. Een enkele keer werden daarbij -vanuit een zekere voldoening over een ten langen leste toch nog in vervulling gegane profetie- Multatuli's eigen woorden geciteerd, waarmee hij op de laatste bladzijde van zijn roman aankondigt wat te zullen doen wanneer zijn protest in patria niet zou worden gehoord: 'Dan zou ik mijn boek vertalen in het MALEIS, JAVAANS, SOENDAAS, ALFOERS, BOEGINEES, BATAKS, ...' Het werd het Indonesisch, de in de gehele archipel gebezigde en alle lokale talen overspannende standaardtaal.

'Max Havelaar leeft in Indonesië' staat er boven het artikel dat de Indonesische dichter en essayist G.J. Resink bijdroeg aan het in 1970 verschenen 'gedenkboek' *Multatuli*.² Resink wijst erop dat Multatuli, behalve

1. 'Max Havelaar-Nja H.B. Jassin'. *Topik*, 23-2-1972, blz. 45.

2. *Multatuli*. Hasselt (1970), blz. 303-314. Het artikel verscheen eerder in *De Nieuwe Stem*, jrg. 15, nr. 6/7 (juni/juli 1960), blz. 415-430.

onder intellectuelen en literatoren die in de koloniale tijd met de roman kennismaakten, ook doorleeft onder de latere generaties van Indonesiërs dank zij het feit dat nogal wat in het onderwijs gebruikte geschiedenisboekjes in enigerlei vorm gewag maken van de betekenis van de *Max Havelaar* voor het volk van Indonesië. Niët het literaire van de roman krijgt daarin de nadruk; de aandacht gaat vooral uit naar de figuur Multatuli als humanist, als de ambtenaar en schrijver die opkwam voor de Indonesiër als mens. Trouwens, is dit ook niet de kern van de appreciatie van de ouderen die anders dan hun nageslacht het boek -zij het vaak gedeeltelijk- lazen en het al dan niet op school behandeld kregen!

Wat eigenlijk was de plaats en de rol van Multatuli en zijn werk binnen het literatuuronderwijs in het vroegere Indië? Juist in verband met de publicatie van de *Max Havelaar* in de Indonesische vertaling is daar nogal wat over gezegd en geschreven. Uit die reacties wordt in ieder geval duidelijk -we konden dat ook wel vermoeden- dat het wel of niet toelaten van Multatuli tot de les afhankelijk was van de houding van de desbetreffende leraren Nederlands (soms ook Geschiedenis) ten opzichte van het in de jaren twintig en dertig sterk opgekomen Indonesische nationalisme. Natuurlijk waren er docenten voor wie Multatuli taboe was en die hun afkeer bijvoorbeeld verdisconteerden in een laag cijfer, wanneer hun leerlingen -vooraanstaande Indonesiërs als dr. Abu Hanifah, Usmar Ismail en dr. Slamet Iman Santosa hebben dat ervaren- de *Max Havelaar* tijdens een spreekbeurt ter sprake brachten of op hun literatuurlijst lieten figureren.³ Andere docenten echter praatten met enthousiasme over het boek en lazen er uit voor. Op de middelbare school waar Resink zat, in de jaren twintig in Yogyakarta, was de roman zelfs *verplichte* literatuur.⁴ H.B. Jassin, de vertaler van het boek, kwam er al eerder, op de lagere school, mee in contact. In 1973 verklaarde hij:

'Mijn kennismaking met Multatuli dateert eigenlijk al van ruim veertig jaren geleden toen onze hoofdonderwijzer, de heer M.A. Duisterhof, ons stukken voorlas uit de *Max Havelaar*, namelijk de rede tot de hoofden van Lebak en

3. Dit bleek tijdens de discussie na afloop van Teeuws lezing (zie later) in Taman Ismail Marzuki, Jakarta. Men leest erover in *Mengapa baru sekarang Max Havelaar diterjemahkan kedalam babasa Indonesia? Kompas*, 1-8-1972.

4. Zie het in noot 3 genoemde artikel.

de treurige romance Saïdjah en Adinda. Ik zat toen op de Hollands-Inlandse School en ofschoon wij als leerlingen van de vijfde klas nog niet alles konden begrijpen, vonden we de rede en het verhaal toch erg mooi door de klanken en het ritme en vooral ook door de wijze van voordracht van genoemde hoofdonderwijzer. De naam Multatuli is ons bijgebleven en ik geloof dat Duisterhof op die manier ons voor het eerst de wereld van de literatuur binnenleidde zonder dat wij nog wisten wat literatuur was. [...]

Ik geloof dat ik niet de enige ben geweest die op deze manier kennis maakte met Multatuli. Multatuli was bij ons reeds voor de oorlog een bekende naam, veel gelezen en veel geciteerd door onze intellectuelen en zijn werken waren aanwezig in haast alle boekenkasten van leidende figuren in Indonesië. Multatuli schreef vanuit een rechtvaardigheidsgevoel dat voor iedereen verstaanbaar is en de *Max Havelaar* is niet alleen een historisch dokument maar evenzeer een aanklacht tegen misstanden die nog actueel aandoen in elke maatschappij'.⁵

Ook de vooral door haar roman *Buiten het gareel* (1940) bekend geworden nationaliste Soewarsih Djojopoespito kreeg de *Max Havelaar* voorgelezen. Dat was op de Europese kweekschool in Surabaya waar zij les kreeg van leraar Nederlands Veltman. En ook in haar geval wordt duidelijk wat Multatuli betekende voor jonge, zich ontwikkelende Indonesiërs. In haar in de jaren zeventig opgetekende -grotendeels ongepubliceerd gebleven- herinneringen⁶ schreef zij onder andere:

'Na zo'n lezing over *Max Havelaar* voelde ik me niet meer eenzaam thuis. Opeens had mijn leven zin en betekenis gekregen, en besepte ik, wat mijn toekomstdromen moesten zijn. Ik hoorde mijn buurmeisjes praten en lachen. Maar ik dacht bij mezelf: "Mijn leven is anders ingesteld dan het hunne. Noem het dat wij geen 'jeugd' beleven, maar voor ons, jonge Indonesiërs, is geen jeugd weggelegd. Want zodra wij de schoolbanken verlaten hebben, wacht ons allen een zware taak: leiders te worden van ons volk". Het leek hoovaardig om het zo te zeggen, maar later is gebleken, dat wij, die jeugd van mijn tijd dan, veel hebben moeten bijdragen tot de nationale beweging [...].'

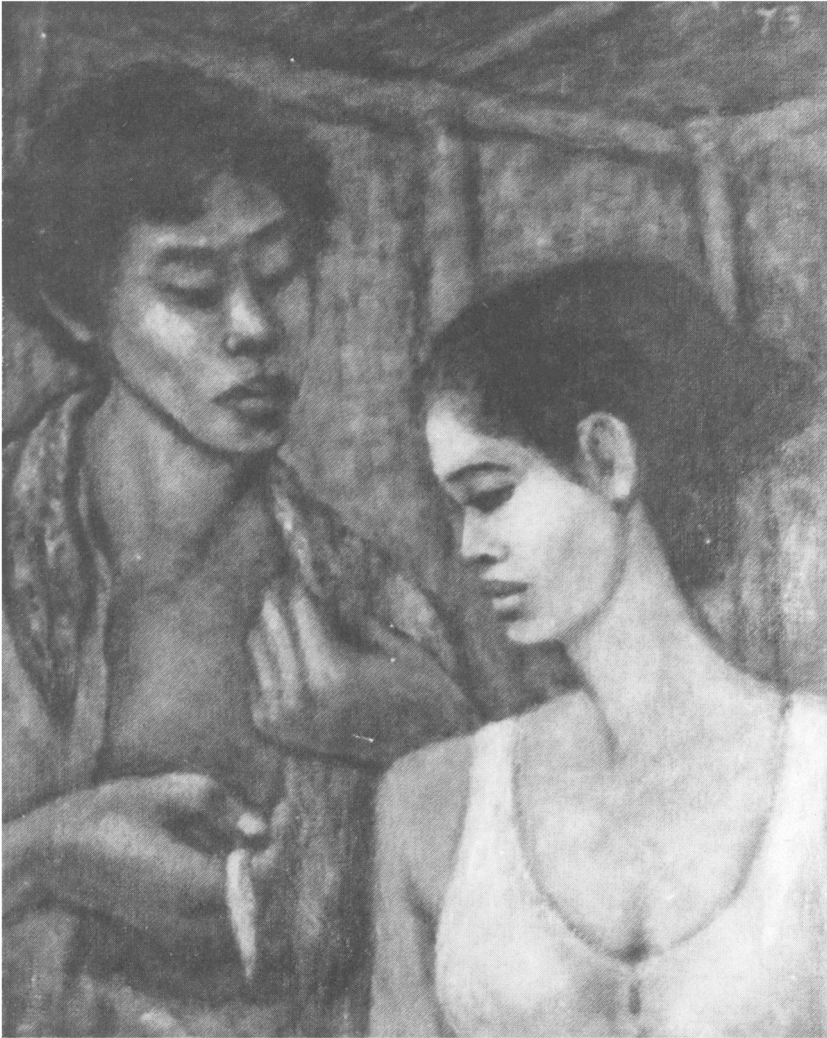
5. Zie Jassins 'Dankwoord' in *Uitreiking Martinus Nijhoffprijs voor Vertalingen 1973 aan H.B. Jassin en Peter Verstegen op 26 januari 1973 in de Raadzaal van de Gemeente 's-Gravenhage, gebouw Javastraat 26* (mededeling van het Prins Bernhard Fonds, Amsterdam 1973), blz. 14-19.

6. Ze zijn via Rob Nieuwenhuys in mijn bezit gekomen.

Over een leraar, Multatuli en hun beider invloed schreef ook de schilder Baharudin:⁷

'De leraar Nederlands uit mijn tijd (1925-1927), waar ik het over had in mijn vorige brief, was een nog jonge leerkracht op de christelijke Mulo waar ik op school ging. Deze particuliere school was gesubsidieerd. Hij kwam in 1925 over uit Nederland [...]. Hij was op en top nog een vrij nuchtere Hollander, nog niet bedorven door koloniale gewoonten, manieren, machtsvertoon etc. Hij was zeer intelligent en was toen dertig jaar oud. Het feit wilde, dat zijn leraarschap samenviel met de opkomst van de toen nog jonge Indonesische politieke leiders dr. Soetomo, Soekarno, Hatta en Sjahrir [...]. De jonge leraar wist blijkbaar maar al te goed wat er toen in ons omging. Hij wist bijvoorbeeld dat enkele jongens (Indonesiërs) nogal vaak op de Nationale bijeenkomsten kwamen. Hij stak zijn meningen hierover niet onder stoelen en banken. Zijn mening was verre van dat soort reactie tegen onze Nationale beweging. Hij sprak er vrij en ongebonden over, al liet hij niet blijken, dat hij het volkomen natuurlijk vond en dat maakte juist het gewenste effect en wij raakten dan ook in vervoering. Hij nodigde ons zelfs uit tot een debat, niet in de klas, maar zo tussen de lesuren in de uitspanning. De oudsten van ons voelden zich helemaal in hun element. Het ideaal van een vrij volk was allicht hoofdthema. Ik herinner mij niet meer precies hoe de zogenaamde debatten zich ontwikkelden uit de uitingen van de nog zeer jonge jongens die zich alleen op hun Nationale intuïties lieten drijven. Ik kan me nu heus niet meer herinneren hoe de bewuste leraar het allemaal opnam en zijn standpunt vrijgaf, maar een feit was het, dat het nog steeds indruk op mij maakt. In dit klimaat kwam dan ook de *Max Havelaar* ter sprake. Nu moet u niet denken, dat we het allemaal snapten waar het om ging. Dat wist de leraar evengoed en wat hij daarna deed, was dan ook gewoon voorlezen, niet letterlijk maar improvisatorisch, over Saïdjah en Adinda en andere wellicht wel zeer geselecteerde passages uit de *Max Havelaar*, wat wij maar half en half konden verwerken.

7. In een aan mij gerichte (in het Nederlands geschreven) brief van 9 september 1972. De verschijning van de *Max Havelaar* in Indonesische vertaling inspireerde Baharudin (een groot Multatuli-bewonderaar) tot het schilderen van een portret van Multatuli, dat hij mij bij mijn afscheid van de Universitas Indonesia (december 1974) ten geschenke gaf. Eveneens in mijn bezit is een door hem in 1973 gemaakt schilderij van Saïdjah en Adinda.

Saidjah en Adinda gemaakt door de schilder Baharudin (in het bezit van Gerard Termorshuizen).

Maar wat deed het er toe? De leraar Nederlands heeft ons op één van Nederlands vooraanstaande schrijvers attent gemaakt, wie de onderdrukte 'Javaan' meer aan het hart lag dan een stel koloniale Nederlanders als machthebbers over de gordel van smaragd. De jonge leraar werd dan ook kort daarop overgeplaatst naar Malang.'

Zo'n laatste opmerking wijst er weer op hoe gevoelig de *Max Havelaar* lag in koloniale kring. In en buiten het onderwijs. Dit verklaart ook waarom er in de koloniale tijd geen vertaling van het boek verscheen, waardoor het niet kon worden gelezen door Indonesiërs die niet het voorrecht hadden Nederlands onderwijs te volgen. De aangewezen instantie voor zo'n uitgave zou het uitgevershuis Balai Poestaka zijn geweest, het officiële kantoor voor Volkslectuur. Maar volgens Jassin -hijzelf las het boek zonder enig probleem voor zijn eindexamen H.B.S. in Medan⁸- was zoiets uitgesloten: '[...] een vertaling van Multatuli is nooit aan de orde gekomen, omdat Balai Poestaka een gouvernementsinstelling was en Multatuli's ideeën toch al te grote invloed hadden op de toen opkomende nationale vrijheidsgeest'.⁹

Multatuli als een symbool van menselijkheid en als een natuurlijke medestander in de strijd voor de nationale onafhankelijkheid, zo werd hij voor de oorlog door veel jonge Indonesiërs gezien en gepresenteerd in nationalistische toespraken en geschriften. Daar lag voor hen de betekenis van de *Max Havelaar*, de essentie, die zij -behalve in de slotwoorden van de roman- samengevat vonden in de geschiedenis van Saïdjah en Adinda en in Havelaars toespraak tot de hoofden van Lebak. Van die twee fragmenten is het vooral het verhaal over die twee eenvoudige desa-kinderen geweest -deerniswekkende slachtoffers van het koloniale regime- dat een rol heeft gespeeld bij de bewustwording van de Indonesische elite.

Saïdjah en Adinda zijn populair gebleven. Het is bij uitstek dank zij hen dat Multatuli na de *kemerdekaan* (onafhankelijkheid) is blijven voortleven in Indonesië.¹⁰ Het is steeds weer hun drama geweest, dat door vertalingen en bewerkingen, radiohoorspelen en toneelbewerkingen centraal kwam te staan tijdens de verschillende Multatuli-herdenkingen die er -zij het dan in

8. Zie het in noot 3 genoemde artikel.

9. Uit Jassin's 'Dankwoord' (zie noot 5).

10. Liesbeth Dolk, bezig aan een artikel over de receptie van Multatuli in Indonesië, deelde mij mee dat er alleen tussen 1921 en 1960 negen versies van het 'Saïdjah en Adinda'-verhaal ontstonden.

het algemeen in een beperkte kring van literatoren en studenten- in de jaren vijftig en zestig in Jakarta (en vermoedelijk ook wel daar buiten) zijn gehouden. Dat was ook het geval in 1970, toen in Taman Ismail Marzuki, het Cultureel Centrum van de hoofdstad, een gedramatiseerde versie van Saïdjah en Adinda's lotgevallen ten tonele werd gebracht. Ook op andere wijze werd in dit 'officiële' herdenkingsjaar aandacht gegeven aan Multatuli. Zo verschenen er in verschillende kranten en periodieken artikelen, onder andere in het juli-nummer van het tijdschrift *Ragi Buana* waarin F.K.N. Harahap schreef:

'In het 150e herdenkingsjaar van de geboorte van Multatuli sporen wij de regering van de Republiek Indonesië aan ernstig in overweging te nemen E. Douwes Dekker postuum op te nemen in de rij van buitenlanders die zich op buitengewone wijze verdienstelijk hebben gemaakt voor het volk van Indonesië'.¹¹

Het Multatuli-jaar 1970 viel wat de verhoudingen tussen Indonesië en Nederland betreft op een gelukkig moment. Die relatie was zelfs zozeer verbeterd, dat in 1969 een Cultureel Accoord tussen beide landen kon worden gesloten. Dit had weer tot gevolg dat de in de jaren vijftig onder druk van de omstandigheden ter ziele gegane afdeling Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universitas Indonesia in Jakarta werd heropend. In januari 1970 startte deze *jurusan* haar eerste jaar. J.W. de Vries en ikzelf waren de eerste Nederlandse docenten, hij voor taalkunde en taalbeheersing en ik voor letterkunde en cultuur. Voor het eerst sinds bijna twintig jaar werd het Nederlands weer als 'vak' onderwezen aan een Indonesische universiteit.

Het lag voor de hand dat ik in dat eerste jaar wat extra aandacht zou besteden aan Multatuli. Bij de voorbereiding daarvan ontdekte ik spoedig, dat behalve 'Saïdjah en Adinda' en een enkel fragmentje hier en daar in een krant of tijdschrift geen werk van Multatuli in het Indonesisch was vertaald. Eenmaal met die handicap geconfronteerd, kwam de gedachte aan een vertaling van de *Max Havelaar* als vanzelf. Initiatieven daartoe, zo bleek mij, waren er al eerder geweest. In 1953 bijvoorbeeld had de bekende Multatuli-bewonderaar Boejoeng Saleh voor zo'n vertaling gepleit.¹² Er kwam er ook

11. Het citaat hoorde tot mijn aantekeningen uit die periode. Het bewuste nummer van *Ragi Buana* heb ik niet kunnen achterhalen.

12. Hij deed dat onder andere in zijn artikel *Multatuli sebagai manusia dan pengarang*, in *Indonesia. Madjalah kebudayaan*, jrg. IV, nr. 3, maart 1953, blz. 158-183 (zie in het bijzonder blz. 183).

een, in de jaren zestig, van de hand van Haksan Wirasutisna. Ze werd toegestuurd aan Balai Poestaka (een 'voortzetting' van het onder het Nederlandse gouvernement opererende uitgevershuis) dat de zaak op de lange baan schoof, onder meer door het manuscript 'voor correctie' terug te sturen aan de vertaler.¹³ Tot een uitgave kwam het nooit. Zeker niet vanwege de mogelijk mindere kwaliteit van de vertaling -het manuscript schijnt trouwens zoekgeraakt- wèl om financiële redenen. Een literaire uitgever durfde zo'n investering nodig voor een boek als de *Max Havelaar* doodgewoon niet aan. Dat is ook begrijpelijk, als men zich realiseert dat 'literatuur' een uiterst marginaal verschijnsel vormt in de Indonesische samenleving.

Aan die bescheiden rol liggen ten dele economische oorzaken ten grondslag. Maar veel meer nog heeft die geringe aandacht te maken met de afwezigheid in Indonesië van een leescultuur. Het literatuuronderwijs op de middelbare scholen stelt weinig voor, en aan goede bibliotheken, zowel op school als daarbuiten, ontbreekt het vrijwel. Leesgewoonten worden dan ook nauwelijks aangekweekt. De dagelijkse omgang met boeken is voor scholieren en studenten niet iets vanzelfsprekends, ook niet voor hen die aan een literaire faculteit of lerarenopleiding studeren en evenmin voor degenen die horen bij een vakgroep waar de 'eigen' Indonesische letterkunde wordt onderwezen. Letten we er bovendien op, wie er vooral op die opleidingen terecht komen: jonge mensen die, op enkele uitzonderingen na, heel iets anders hadden willen studeren -medicijnen, iets technisch, economie, een vak in ieder geval waarmee wat te verdienen valt- maar die, uitgezeefd bij de elk jaar weer massaal georganiseerde toelatingsexamens, zich zagen doorgeschoven naar 'letteren'. In het algemeen ongeïnteresseerde en ongemotiveerde studenten dus, met als voorland een slecht betaalde en dus maatschappelijk in weinig aanzien staande baan in het onderwijs. Niet bepaald de figuren van wie scholieren het voor hun 'vorming' moeten hebben.

Er wordt in de pers zo nu en dan over dit soort kwesties geschreven. Soms zelfs heel indringend. Niet zelden wordt de afwezigheid van een leescultuur in verband gebracht met de slechte kwaliteit van het onderwijs en het povere intellectuele klimaat in Indonesië in het algemeen. Dat deed ook Pramudito in het dagblad *Angkatan Bersenjata* van 3 april 1975, waarin hij de situatie onder andere karakteriseerde door haar te vergelijken met die in

13. Zie het in noot 3 genoemde artikel.

andere landen. Waarom kopen Indonesiërs met een schoolopleiding geen romans, verhalen of poëzie? Omdat

‘literatuur niet een “goed” is dat hoort bij de trots van onze intellectuelen. Het lezen van een pas verschenen roman en het daarover praten met vrienden, met een zekere trots als die het nog niet hebben ingezien, hoort niet tot hun gewoonten. In de dagelijkse conversatie, thuis, op de campus, in de warong of op het station, vormen literaire boeken geen gesprekstof. Hoe verschilt dit met de ontwikkelde landen, waar een ieder -wie er geweest is, zal het beamen- is doortrokken van een leescultuur. Op reis, in een vliegtuig, trein of bus vormt een boek de meest geëigende metgezel om de tijd mee door te brengen. Het lezen van een boek is daar als een meisje dat gek is van mode. Wanneer ze de mode niet kan volgen, voelt ze zich beschaamd, uit de tijd. Zo gaat het ook met lezen. Als ze daar niet lezen, voelen ze zich beschaamd, hebben het idee de boot te hebben gemist omdat ze de laatste ontwikkelingen niet hebben gevolgd. Welnu, zo’n cultuur missen wij te enen male’.¹⁴

De hierboven geschetste situatie -ze heeft zich in de laatste jaren niet wezenlijk gewijzigd- maakt duidelijk dat de markt voor het boek, in het bijzonder die voor het literaire boek en tijdschrift, heel klein is. De weinige literaire uitgeverijen die er zijn, verkeren in een moeilijke financiële positie. Risico’s worden vanzelfsprekend vermeden. Tot die risico’s hoorde ook, ondanks Multatuli’s faam in Indonesië, een -vooral door de vertaalkosten relatief dure- uitgave van de *Max Havelaar*. Dat werd mij in 1970 toen ik daarover sprak met uitgevers en anderen snel duidelijk. Enthousiasme voor een vertaling was er wel, en ook de overtuiging dat het ‘klimaat’ gunstiger was dan ooit te voren. De tijd dat het boek in de politiek-emotionele sfeer kon worden getrokken was na de beëindiging van het Nieuw-Guinea conflict in de jaren zestig immers definitief voorbij. Bovendien bestond er sinds kort een Cultureel Accoord tussen de beide landen. Wat zou mooier zijn dan de vertaling van juist zo’n werk -‘gemeenschappelijk bezit van Nederland en Indonesië’, zoals het wel is aangeduid- tot inzet te maken van een ‘gezamenlijke inspanning’! Daarvoor was in de eerste plaats een Nederlandse overheidssubsidie nodig. Die kwam er (f 13.500,-). De uitgever werd Djambatan in Jakarta. Als vertaler trad op de gerenommeerde cri-

14. *Menjadikan kesusastraan sebagai kebanggaan intelektual. Angkatan Bersenjata*, 3-4-1975.

ticus en vertaler H.B. Jassin die, in het vertrouwen dat het wel goed zat met de subsidie-aanvraag, al in oktober 1970 aan de slag was gegaan. De afronding kreeg nu snel haar beslag. De tekst werd door mij -in samenwerking met Jassin-geannoteerd voor de Indonesische lezer en voorzien van een inleiding.

Op 21 juli 1972 verscheen het boek. Van de editie werden tien exemplaren gebonden in karbouwenleer, die bij de officiële presentatie werden uitgereikt aan hen die betrokken waren bij de vertaling. 'Was de karbouw toen de aanleiding tot het conflict', schreef een krant, 'hij is nu het symbool van vriendschap'.¹⁵

De *Max Havelaar* bleek een succes. Binnen drie maanden was de editie van 5000 exemplaren uitverkocht. Bijzonder snel, gemeten naar Indonesische maatstaven. 'De "Max Havelaar" vindt aftrek als pisang goreng. [...] Een buitengewoon record voor een vertaald boek', meldde *Kompas* midden september 1972.¹⁶ Zelden inderdaad vond een literair boek zo gretig aftrek in Indonesië als Multatuli's roman.¹⁷ Aan de verschijning ervan was dan ook vrij veel ruchtbaarheid gegeven. Enige publiciteit was er al vooraf, doordat de ondertekening van de overeenkomst tussen de Ambassade en uitgeefster in januari 1972 werd bijgewoond door vertegenwoordigers van de pers. En toen het boek uitkwam, reageerden veel dag- en weekbladen daarop met kortere of langere besprekingen. Maar dat niet alleen. De verschijning van de vertaling ging gepaard met enkele bijzondere gebeurtenissen die nogal de aandacht trokken. Zo werd in het verband van het Jaar van het Internationale boek -en dat was 1972- de vertaling op 21 juli 1972 officieel ten doop gehouden op het Indonesische Ministerie van Onderwijs en Cultuur. En drie dagen daarna, op de avond van de 24e juli, hield professor Teeuw in Taman Ismail Marzuki een intrigerende lezing¹⁸ -zij werd ook in het Nederlands gepubliceerd¹⁹- over in de *Max Havelaar* voorkomende poëzie: de twee befaamde door Saïdjah gezongen liederen, hem ingegeven door zijn verlangen naar en verdriet om Adinda. De belangstelling was overweldigend, onder andere van vroegere nationalist en uit kringen van intellectuelen en

15. Zie het in noot 3 genoemde artikel.

16. *Max Havelaar supaya jangan nglotok* (ingezonden brief). *Kompas*, 15-19-1972.

17. Mazil voorspelde dit succes al min of meer in zijn artikel 'Bestseller'. *Harian Kami*, 7-8-1972.

18. *Multatuli dan puisi Melayu*. De lezing werd afgedrukt in het literaire tijdschrift *Horison*, jrg. 7, nr. 9, blz. 260-266.

19. 'Multatuli en de Maleise poëzie'. *Hollands Maandblad*, nr. 296/297 (juli/aug. 1972), blz. 29-33.

artiesten. *Indonesia Raya*, een van de kranten die een impressie gaf van de avond, schreef: 'Nog nooit waren er op een literaire bijeenkomst zoveel letterkundigen en schrijvers aanwezig als op verleden maandagavond, toen professor A. Teeuw zijn lezing hield over de "Max Havelaar". Wie vooral opvielen onder de aanwezigen waren oude figuren als Rustam Effendi, dr. Abu Hanifah, S. Takdir Alisjahbana, M.R. Dajoh, wat aantoonde hoe groot de invloed van Multatuli's boek op hen geweest is'.²⁰

Een eveneens de aandacht trekkend gebeuren, een week na Teeuws optreden, was de overhandiging -door ambassadeur Scheltema- van de vertaling van de *Max Havelaar* aan de *bupati* ('regent') van Lebak, Hardiwinangun, en twee achterkleinzonen van de in de roman zo'n ongunstige rol spelende regent Karta Natanegara, Soethisna Prawiranegara en Wiwik Sastranegara. Het speelde zich alles af in Rangkasbitung (hoofdplaats van Lebak), op de *alum-alun* in de *pendoppo* bij de woning van de *bupati* (hetzelfde huis waar eens Karta Natanegara woonde), op een paar honderd meter afstand van de schamele resten van wat vroeger de ambtswoning van Douwes Dekker was. Onder de driehonderd genodigden die ik in de aanloop naar het *moment suprême* mocht toespreken,²¹ bevonden zich vrijwel alle *kepala* (hoofden) van Lebak.

Zoals gezegd was de eerste druk van de vertaling binnen enkele maanden uitverkocht. In april 1973 verscheen -nu zonder subsidie, en dus werd het boek wat duurder- de tweede druk waarvoor ik mijn inleiding herzag en de aantekeningen hier en daar aanvulde; bovendien werd de tekst van het boek omgezet in de kort daarvoor van kracht geworden 'nieuwe spelling'. Voor de derde druk, een speciaal voor het onderwijs bestemde '*edisi pelajar*' (1974), werd de roman aanzienlijk ingekort. Ook de vierde (1977) en de vijfde editie (1981) geven een 'verkorte' *Max Havelaar*. De in 1985 uitgekomen -en tot dusver laatste- zesde druk bevat echter weer de volledige tekst van de roman. Een zevende druk zal niet lang meer op zich laten wachten. In aanmerking genomen dat alle edities een oplage hadden van 5000, zijn er een kleine 30.000 exemplaren van de *Max Havelaar* in de Indonesische vertaling verkocht. Een bijzonderheid van de laatste drie drukken (de vierde tot en met de zesde) is nog, dat ze zijn geïllustreerd met foto's uit de in 1976 (in Nederland) uitgebrachte speelfilm 'Max Havelaar'.

20. Multatuli 'Pelopor' sastra modern Indonesia. *Indonesia Raya*, 26-7-1972.

21. Mijn toespraak werd onder de titel *Memperingati Multatuli* afgedrukt in *Sinar Harapan* van 14-8-1972.

Hoe werd er in 1972 in de Indonesische pers gereageerd op de *Max Havelaar*? In samenwerking met Jassin en zijn documentatiecentrum kwam ik in het bezit van een kleine veertig reacties²²: korte en langere, recensies en beschouwingen, maar ook aankondigingen van de vertaling, stukken die vooral ingaan op het randgebeuren (Teeuws lezing bijvoorbeeld of de bijeenkomst in Rangkasbitung) en een enkele maal ook ironische of moraliserende kanttekeningen in speciaal daarvoor bestemde rubrieken. Ik zal hieronder voornamelijk ingaan op reflecties op de *Max Havelaar* zelf.

Literair-kritisch gezien valt wat er in kranten en tijdschriften over Multatuli's roman te berde is gebracht nogal tegen. Vrij veel recensenten besteden relatief ruime aandacht aan biografische gegevens over Douwes Dekker en de historische achtergronden van het boek -in het algemeen ontleend aan mijn inleiding- maar komen nauwelijks of niet toe aan de roman zelf. Des te interessanter zijn de opmerkingen van degenen die dat wel deden, die de 'durf' hadden een eerlijk oordeel te geven over de inhoud van het boek met die legendarische reputatie. De lectuur ervan, dat wordt gauw duidelijk, viel hun niet mee. In feite bleven zij even vreemd tegenover de roman staan als de Indonesische lezers -Resink merkte het bijvoorbeeld op²³- uit de koloniale tijd. Hoe kan het ook eigenlijk anders in een samenleving die in zo essentiële opzichten verschilt van de Nederlandse, of die nu negentiende-eeuws is of eigentijds. Het gevoel voor humor bijvoorbeeld is in Indonesië van een wezenlijk andere aard, zodat figuren als Droogstoppel en Wavelaar gewoon niet tot leven kunnen komen. Het gevolg is dat veel van de aan deze karikaturale personages gewijde passages Indonesiërs ontgaat. Als men zich dit realiseert, kan men ook wat meer begrip opbrengen voor die -ietwat verontwaardigde- scribent²⁴ die dominee Wavelaar houdt voor Multatuli's spreekbuis, wanneer de eerste zijn kerkvolk verzekert dat de Javaan is gedoemd tot armoede omdat hij *kafir*, heiden, is en daarentegen de Nederlander zo welvarend om zijn 'ware geloof'. Wat geldt voor de Droogstoppel- en Wavelaarpassages, gaat op voor vele andere bladzijden

22. Een groot deel van dit receptie-materiaal kwam al in 1972 in mijn bezit. Aanvulling hierop verkreeg ik van H.B. Jassin en mevr. Roswitha Pamoentjak gedurende mijn laatste bezoek (augustus/september 1989) aan Indonesië. Een lijst van het (in Indonesische kranten en tijdschriften verschenen) receptie-materiaal is aan dit artikel toegevoegd.

23. In zijn 'Max Havelaar leeft in Indonesië' (zie noot 2), blz. 303-305.

24. Dat was Zuber 'Usman met zijn *Karya sastra dan terjemahannya. Max Havelaar karangan Multatuli* in *Sinar Harapan*, 3-10-1972. H.B. Jassin helderde dit misverstand op in *Terjemahan Max Havelaar* in *Sinar Harapan*, 23-10-1972.

van de *Max Havelaar*: ze zijn de Indonesiër wezensvreemd, omdat ze zo oneindig ver weg staan van de eigen ervaringswereld. Het kan niet anders of de lezing van het boek moet voor velen in Indonesië een ontvucherende ervaring geweest zijn: de roman bleek een nogal ontoegankelijk en een (mede om die reden) soms zelfs vervelend boek. We vinden dat verwoord in *Kompas*:

‘De door Multatuli in zijn boek gebezigde stijl is vlot en soepel. Zijn vermogen om te boeien is buitengewoon. Maar hoe verder men in het boek vordert, hoe serieuzer hij wordt. Dat is de moeilijkheid. Dikwijls zelfs steekt hij uitvoerige preken af, wat ons als lezers ertoe aanzet die bladzijden sprongsgewijze door te lezen’.²⁵

Veel verder gaat de kritiek van de recensent van het weekblad *Tempo*. Lettend op de structuur van de roman, brengt hij niet alleen de literaire waarde van de *Max Havelaar* in het geding, maar permitteert hij zich bovendien een scherpe opmerking over de psyche van de auteur:

‘Voor de Indonesische lezers die onbekend zijn met de Nederlandse literaire geschiedenis, maar wel op de hoogte van de Indonesisch-Nederlandse politieke geschiedenis, is de *Max Havelaar* als literair werk slechts van weinig belang. [...] Het punt is dat, hoe groot de betekenis van Multatuli ook is voor de Nederlandse letterkunde, de *Max Havelaar* zelf niet een werk van bijzondere importantie vormt - zeker niet voor de Indonesische generatie die bijvoorbeeld *Doctor Zjivago* van Boris Pasternak heeft gelezen. De structuur van het boek -nogal bijzonder, zeker voor zijn tijd- kan hier en daar als vrij slordig worden aangemerkt, hoewel de schrijver zelf daar mogelijk bewust de hand in heeft gehad. Het gesprek van Havelaar met controleur Verbrugge en commandant Duclari, dat door de auteur wordt gebruikt om de kennis en levenservaring van zijn hoofdfiguur naar voren te laten komen, valt wel erg lang uit. En dat terwijl over het contact van assistent-resident Havelaar met de klagende inheemsen als ook met de regent, kortom de gedeelten die de bouwstoffen vormen voor de in het boek essentiële conflictsituatie, slechts globaal wordt verteld. Men moet erkennen dat Multatuli's zinnen, hoewel nogal lang, zinnen zijn die door hun rijkdom de aandacht gevangen kunnen houden. Maar vanaf het begin tot aan het eind vormt

25. ‘Max Havelaar. “*Berbau pamflet, meskipun pamflet yang menarik*”. *Kompas*, 19-9-1972.

de *Max Havelaar* het portret van de hoofdfiguur, geplaatst tegen een beperkte achtergrond waar de gebeurtenissen op onevenwichtige wijze hun plaats krijgen toebedeeld in het geheel. Wellicht moeten we hier wel spreken van een soort narcisme'.²⁶

Het is een interessante karakteristiek. Inhoudelijk gezien is het stuk uit *Tempo* trouwens het beste dat er in 1972 in de Indonesische pers is geschreven over het boek. Het is ook het enige betoog waarin een creatie als die van Droogstoppel op haar juiste waarde wordt geschat. Is de recensent in het algemeen nogal kritisch over de literaire kwaliteiten van de roman, uiteindelijk legt hij toch de nadruk op de historische betekenis ervan:

'Niettemin laat dit eerste werk van Multatuli direct zien, dat hij een buitengewoon schrijver is. De gedeelten waarin Droogstoppel aan het woord is, zijn erg levendig, met hun subtiele spot waar het de hypocriete Nederlandse zakenman betreft. De toespraak van Havelaar tot de hoofden van Lebak is eveneens erg mooi; mogelijk vormde ze -met haar verwijzing naar Jezus' bergrede in de bijbel- voor Multatuli een belangrijk fragment. Ook het bekende verhaal van Saïdjah en Adinda heeft een zeer bewuste stilerings gekregen en is inderdaad ontroerend. Maar Multatuli is de eerste om te erkennen dat het boek als geheel niet hecht en degelijk doortimmerd is. Hij geeft toe dat het boek bont is, dat er weinig orde en weinig methode in te vinden is. "Goed, goed...alles goed", zegt hij, "maar de Javaan wordt mishandeld!" En dit was inderdaad zijn uitgangspunt en zijn boodschap, 112 jaar geleden, toen het menselijk geweten niet altijd op zijn plaats zat, toen slechts de gouden twee-een-halve centstukken werden gehoord op de veilingen van de Nederlandse Handelsmaatschappij'.²⁷

Een 'belangrijk historisch document' noemt de *Tempo*-recensent de *Max Havelaar* al in het begin van zijn stuk. Een boek het lezen meer dan waard, maar dan wel in die zin dat de waarde ervan gebonden is aan een voorgoed afgesloten periode van de geschiedenis. Het is een oordeel waarmee deze criticus vrijwel alleen blijkt te staan. Zeker, er zijn er meer die de roman aanprijzen als een historische bron, als 'documentatiemateriaal voor de studie

26. Petisi Sjaalman-Dekker. *Tempo*, 5-8-1972, blz. 49.

27. Idem.

van de sociale geschiedenis van Indonesië'.²⁸ Tegelijkertijd echter leggen zij -of suggereren op z'n minst- een verbinding met het heden, zien zij de *Max Havelaar* als een niet aan een bepaalde tijd gebonden appèl op het menselijk geweten en Multatuli als een boven het koloniale verleden uitstijgend symbool van humaniteit. Het is deze zienswijze -dezelfde als die van de Indonesische lezers uit de koloniale periode en van de geschiedenisboekjes daarna- die in feite de essentie vormt van het merendeel van de reacties op de vertaling. Refererend aan Multatuli's 'bekentenis' dat 'Saïdjah en Adinda' een fictioneel verhaal is en diens onmiddellijk daaraan toegevoegde verzekering: 'Maar ik weet *meer* dan dit alles. Ik weet, *en ik kan het bewijzen* dat er *vele* Adinda's waren en *vele* Saïdjahs', schrijft *Kompas*:

'De roman zelf riekt te zeer naar een pamflet, zij het dan een interessant pamflet. Dat geldt althans voor enkele grote stukken uit het boek. Veel historici gebruiken het boek als een historische bron. Het is echter beter het als fictie te lezen. Dat is ook veel meer verantwoord, omdat -zoals Multatuli zegt- "*wat verdichtsel is in het bijzonder, waarheid wordt in het algemeen*".²⁹

Multatuli als symbool, staande voor waarheid en menselijkheid. Ook de volgende drie, uit verschillende kranten komende, citaten getuigen ervan:

'Multatuli's leven werd gekenmerkt door ridderlijkheid in de wijze waarop hij opkwam voor de zwakken, door moed in zijn streven naar waarheid en door eerlijkheid in de aanvaarding van de consequenties van zijn optreden'.³⁰

'Multatuli is niet alleen groot als schrijver, maar hij is ook groot als mens die streefde naar waarheid, vervuld was van medelijden en begrip, en streed voor menselijke waarden'.³¹

'Multatuli was niet alleen maar een Nederlander met sympathie voor het

28. *Edisi Kusus 'Max Havelaar' untuk menteri Masburi. Kompas*, 9-9-1972.

29. In het in noot 25 genoemde artikel.

30. Jabani, *Hari ini 85 tahun jang lalu: Multatuli meninggal dalam kesepian. Kompas*, 19-2-1972.

31. *Douwes Dekker mengungkap: keditak-adilan dan p'deritaan pribumi* (het dagblad of tijdschrift waarin dit artikel voorkomt, hebben Jassin en ik niet meer kunnen achterhalen).

onderdrukte volk van Indonesië. Hij is meer dan dat. Multatuli is de menselijkheid zelfe'.³²

De hieronder staande fragmenten komen uit een artikel van de hand van Slamet Sukirnantono die, aanwezig bij de overhandiging van de *Max Havelaar* aan de nazaten van Karta Natanegara, nog wat rondkijkt in Rangkasbitung en daaraan zijn ontboezemingen ontleent:

'Is er niet een geschiedenis van menselijkheid verbonden aan Rangkasbitung? Daar waar de humanist Douwes Dekker -een eenzame pool- zich toonde in zijn tegendraads gedrag en stelling nam tegen een machtsstructuur in dit tropische gebied, die in zijn dagen zo krachtig was? [...]

Het gaat niet meer om de feiten die door Havelaar worden meegedeeld. Die feiten zijn samen met het verleden waarin zij hun rol speelden gesteld. Zonder daarbij overigens iets af te willen doen aan het waarheidsgehalte van wat zo'n honderd jaar geleden werd geschreven en zonder dat dit iets verandert aan onze keuze voor de waarheid waarvoor Multatuli streed.

Belangrijker dan dit alles zijn de aspiraties van het letterkundig werk, die de betekenis van Multatuli uitmaken. En wij zullen hier, meer dan honderd jaar later, luisteren naar zijn nog nauwelijks hoorbare stem. Hier, in Rangkasbitung, waar de generatie van nu geen getuige meer is van het in het boek beschreven dramatische schouwspel in deze stad, maar daarentegen wordt geconfronteerd met een eigen schouwspel, met de eigen moeilijkheden. [...]

Wat mogelijk door Havelaar nooit is meegemaakt: er zijn ook hier tegenwoordig kleine Havelaars, kleine idealisten, handhavers van het recht die zich bedroefd voelen, omdat zij beslissingen moeten nemen die niet te vermijden zijn, gedwongen als zij zijn recht te spreken over iemand die een kip heeft gestolen, omdat hij honger had. Havelaar, ook nu nog staan er kleine humanisten op!

En de stem van het optimisme is er nog, ook in dit gebied. Er zijn nog mensen zoals Djaro Aris, het hoofd van de desa Cisemeut, die, vanuit zijn sterke verlangen om zijn streek vooruit te brengen, een weg aanlegt die ook door een ander gebied heen loopt. Er wordt tegen hem geprotesteerd door de hoofden van de desa's in de buurt en hij wordt als een radicaal beschouwd.

32. Ign. Sukardjasman, *Karya kesusasteraan dalam film. Sinar Harapan*, 26-8-1972.

Hij heeft zelfs een berisping gekregen van zijn superieuren, maar hij blijft onveranderd vasthouden aan zijn overtuiging. [...]'³³

Multatuli en zijn *alter ego* Max Havelaar als voorbeelden voor het heden. Enkele andere critici -zij het de een wat omzichtiger dan de ander, want zonder risico is zoiets niet- gingen aanzienlijk verder dan Sukirnanto. In hun opmerkingen wordt een ondubbelzinnige relatie gelegd met de actualiteit in een land waar de *orang kecil*, de kleine man -arm, vaak zonder werk en rechteloos- het heel moeilijk heeft. Naar aanleiding van een -bij de installatie van een nieuwe gouverneur in Kupang (Timor)- door een hoogwaardigheidsbekleder aan de lokale bestuurders gedaan 'verzoek' om 'zich niet te gedragen als bestuursambtenaren in de koloniale tijd', merkte de columnist van *Kompas* Mang Usil ('Bemoeial') daarbij op: 'Als het even kan, zou men zich moeten gedragen als de assistent-resident Douwes Dekker alias Multatuli het deed: niet het zwakke volk onderdrukken, maar het beschermen'.³⁴

Een wenk voor de regeerders van zijn land heeft ook H. Soerio in *The Jakarta Times* (een van de twee Engels-talige kranten in de Indonesische hoofdstad). Zijn voor het overige nogal feitelijke recensie eindigt hij met: 'Moge het boek in het bezit komen van en gelezen worden door onze tegenwoordige bestuurders en geleerden: vanuit belangstelling voor de geschiedenis van een oud-koloniaal regime, maar meer nog om te voorkomen dat "l'histoire se répète".'³⁵

Al eerder in *The Jakarta Times* verscheen het indringende, met sociaal sentiment geladen *We long for you Max Havelaar*,³⁶ geschreven door Parakitri (een schuilnaam!). Hier volgen enkele fragmenten:

'Nu dit boek in het Indonesisch is vertaald, zal het velen van ons volk in handen komen. En wanneer iemand van ons het leest en hij niet wordt

33. Slamet Sukirnanto, *Laporan perjalanan dari Lebak: Multatuli: de man van Lebak* en het vervolg daarop: *Dulu dan sekarang. Sinar Harapan*, resp. 8 en 11-8-1972.

34. In *Kompas*, 9-8-1972.

35. H. Soerio, *Max Havelaar or coffee-auctions [er staat: actions] of the Dutch Trading Co.. The Jakarta Times*, 19-11-1973.

36. Het was ook onder deze titel *We long for you Max Havelaar* dat ik mijn eerste artikel schreef over de verschijning van Multatuli's roman in Indonesië. Zie: *Ons Erfdeel*, jrg. 15, nr. 4 (sept.-okt. 1972), blz. 5-12.

getroffen door de grote literaire kwaliteit ervan, dan zal hij zich toch in ieder geval één ding realiseren: dat we tegenwoordig nauwelijks één Max Havelaar hebben, die met hart en ziel de ellende en de armoede kan meevoelen die ons volk al gedurende vele jaren ondergaat; de Havelaar die we nodig hebben om ons de bittere werkelijkheid van ons maatschappelijk leven te doen vergeten.

Ons huidige levenspatroon drijft ons naar een smalle hoek waar we aan niets anders kunnen denken dan aan het dagelijks bestaan. Wij, de “have-nots”, weten -iedere dag weer- ternauwernood hoe we in onze eerste levensbehoeften moeten voorzien. Wij, de “haves”, maken er ons voortdurend zorgen over hoe we de vergaarde bezittingen kunnen behouden en vermeerderen.

Wij zijn de slaven van onze eigen wensen geworden. Onze creativiteit is ineengeschrompeld, ja zelfs gestorven. We worden geconfronteerd met onvruchtbaarheid. We verkeren in de situatie waarin we mannen nodig hebben die ons wakker schudden.

Maar wat voor soort man is hij naar wie we verlangen, of op wat voor wijze verstaan wij de persoonlijkheid van Havelaar waarnaar we verlangen?

Havelaar was een man van vijf-en-dertig jaren. Hij was slank en lug in zijn bewegingen; ...’

Hier verder citeren is niet nodig: we herkennen het fraaie portret dat Max Havelaar van zichzelf geeft. Het loont de moeite de passage er nog eens op na te slaan, immers ze geeft het antwoord op Parakitri’s vraag: ‘...op wat voor wijze verstaan wij de persoonlijkheid van Havelaar waarnaar we verlangen?’

Na Max Havelaars zelfportret lezen we bij Parakitri:

‘Nu kunnen we slechts verlangen naar beide: de *Max Havelaar* als een literair boek, en Max Havelaar als een type persoonlijkheid. We weten dat Dante de dageraad van de Renaissance aankondigde met zijn *La Divina Commedia*, Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais de Franse Revolutie in gang zette met zijn *Le mariage de Figaro*, Harriet Beecher Stowe de slavernij afschafte met haar *Uncle Tom’s cabin* en Sinclair Lewis met zijn *Babbitt* de dorre ziel van de zakenman blootlegde.

We hebben gebrek aan alles: geld, deskundigheid, integriteit, vastbeslotenheid, warmte, prikkelende activiteit en creatief denken. Maar het is nauwelijks te geloven dat wij ook geen eigen hart en gevoel meer heb-

ben. Iets wat we misschien nooit doen, is het uiten van onze eigen gevoelens, oprecht en rond uit. In onze tegenwoordige situatie ligt juist hier de mogelijkheid ons meest waardevolle bezit te bewaren en te koesteren: ons hart en gevoel.

Het zijn bij uitstek onze kunstenaars -op elk terrein- die we nodig hebben om dat hart en gevoel tot leven te roepen, er uitdrukking aan te geven met dezelfde oprechtheid, sympathie en genegenheid als Havelaar ooit deed'.³⁷

Met wat ik hierboven schreef en citeerde, is het belangrijkste wel gezegd over de ontvangst in de Indonesische pers van de vertaling van Multatuli's *Max Havelaar*. Aan twee kwesties wil ik hier nog aandacht besteden: de reactie van Karta Nataneegara's achterkleinzonen Soethisna Prawiranegara en Wiwik Sastranegara op de verschijning van de vertaling -en de nawerking ervan in de pers- en de in juli 1972 ondernomen tocht door Lebak, die leidde tot de fototentoonstelling 'Terug naar Lebak'. Beide zaken hebben in zoverre met elkaar te maken, dat er van die tocht (en dus van de tentoonstelling) vermoedelijk niets was gekomen als de nazaten van de 'beruchte regent' op het moment dat de excursie werd georganiseerd op de hoogte waren geweest van de inhoud van de *Max Havelaar*. Dat waren zij -al hadden zij die indruk voortdurend gewekt- dus niet. En dat waren zij nog evenmin op die daaropvolgende eerste augustus, toen hun in Rangkasbitung het boek werd overhandigd. Maar daarover dadelijk. Eerst de tocht en de foto's.

Mede in verband met de vertaling van de *Max Havelaar* kwam ik nogal eens in Rangkasbitung waar ik behalve met de *bupati* kennis had gemaakt met Prawiranegara en zijn broer, beiden respectievelijk als lid van het DPR (het 'Parlement') en het DPRD (soort 'Provinciale Staten') hoge posten bekleedend. Zij waren zeer content met de op handen zijnde verschijning van de roman, een boek immers over 'hun' Lebak dat zij -zoals ons later duidelijk werd- bij Multatuli beschreven dachten als een soort bakermat van het Indonesische nationalisme met een positieve rol daarin van hun voorvader Karta Nataneegara. Toen ik hun mijn wens kenbaar maakte de plaatsen te willen bezoeken waar zich volgens de roman het drama van Lebak had afgespeeld, waren zij graag bereid dat verzoek te honoreren. Zonder die steun was zo'n reis onmogelijk, zoals mij het jaar daarvoor al was gebleken. Badur bijvoorbeeld, het dorp van Saïdjah en Adinda, ligt in een vrijwel ontoegan-

37. Parakitri, *We long for you Max Havelaar*. *The Djakarta Times*, 3-8-1972.

kelijk gebied. Een kleine expeditie werd voorbereid. Mijn belangrijkste metgezel was Bert Vinkenborg, directeur van het Erasmushuis en een goed fotograaf, met wie ik al eerder het traject Jakarta-Rangkasbitung in beeld had gebracht. Tot ons kleine gezelschap behoorden onder anderen Soethisna Prawiranegara, Machfudi Mangkudilaga (van het Arsip Nasional) en de historicus Adri Lapian. Met twee landrovers reisden we op 9 juli 1972 door het zeer bosrijke Lebak. Via Gunung-Kencana, het dorp waar het districtshoofd van Parang-Kujang -hij die de buffels van Saïdjahs vader afnamwoonde, voerde de tocht ons ten slotte -de laatste zeven kilometer te voet- naar de desa Badur, ons einddoel.

Van het heel mooie fotomateriaal kon, dank zij (al weer) de steun van het ministerie van C.R.M.³⁸ een tentoonstelling -in totaal 43 foto's*) op groot formaat- worden samengesteld. Zij was, in juni 1973, voor het eerst te zien in het Erasmushuis en maakte vervolgens een succesvolle toernee langs een aantal culturele centra in Indonesië. Van het geëxposeerde materiaal werd een tweede exemplaar gemaakt voor het Letterkundig Museum in Den Haag. Het was deze collectie die behalve in Liverpool twee maal te zien was in Nederland: in 1981 in Utrecht en in 1987 in Leiden.³⁹ Bij de tentoonstelling verscheen het tweetalige 'gidsje' *Kembali ke Lebak/Terug naar Lebak* (1973).⁴⁰

Drie weken na onze *sentimental journey* door Lebak en een dag of negen na de verschijning van de vertaling van de *Max Havelaar* vond in Rangkasbitung de bijeenkomst plaats, waar de *bupati* en Karta Natanegara's nakomelingschap hun exemplaar van Multatuli's roman kregen uitgereikt. Een

38. Zoals eerder met betrekking tot de subsidie-aanvraag voor de vertaling van de *Max Havelaar*, was het met name mev. A.M. Kalmeijer van dit ministerie (afd. Internationale Betrekkingen) die hierbij dank zij haar voortvarendheid en betrokkenheid een belangrijke rol vervulde.

39. In 1987 ('Multatuli-jaar') werden de foto's tentoongesteld in het z.g. 'Arsenaal' (Witte Singel-Doelencomplex Rijksuniversiteit Leiden). Ik schreef erover in 'Terug naar Lebak. Een fotocollectie' in *Indische Letteren*, jrg. 2, nr. 4 (december 1987), blz. 161-164. Als 'port folio' (165-178) zijn bij deze introductie zeventien foto's van de collectie afgedrukt.

40. In wat gewijzigde vorm werd de tekst ook afgedrukt in het tijdschrift *Ons Erfdeel*, jrg. 16, nr. 4 (sept.-okt. 1973), blz. 57-66. Bij dit artikel zijn elf foto's uit de collectie afgedrukt.

*) De foto's alsmede het nog te noemen 'fotoverhaal' *Terug naar Lebak zijn -het laatste in enigszins gewijzigde vorm- opgenomen in dit boek.*

plechtig en tegelijk feestelijk samenzijn dat werd besloten met een *selamatan* waar onder meer een groepje Baduy -een in het binnenland van Lebak in isolement levende volksstam- hun specifieke muziekinstrumenten bespeelden. De aanwezigheid van ambassadeur Scheltema was geheel in overeenstemming met de wens van de organisatoren. Het lag aanvankelijk in de bedoeling dat cultureel attaché Van den Berg de boeken zou overhandigen, maar na een uitdrukkelijk verzoek van *bupati* Hardiwinangun, die daarvoor enkele keren naar de Ambassade in Jakarta kwam, werd dat voornemen gewijzigd en vertrok ook Scheltema op 1 augustus naar Rangkasbitung. Het gebeuren bracht de stille hoofdplaats van Lebak in rep en roer, en de drie voornaamste ingezetenen van het stadje kwamen volgens het door hen zelf bedachte scenario in het centrum van de belangstelling te staan. Ook van die van de media.

Wat minder prettig gestemd gingen de bedoelde notabelen zich voelen, toen zij die avond gingen zitten lezen in het zojuist op een zo glorieuze wijze verworven boekwerk. Wat de twee broers betreft ging dat onbehagen allengs over in verwarring en boosheid, naarmate zij hun illustere voorvader afgeschilderd zagen als een notoire uitbouter van het arme volk van Lebak. Als de representanten van een oud adellijk geslacht van gezagdragers voelden zij zich in hoge mate *malu*, beschaamd, gemaakt voor het oog van de wereld. Een voor hen 'grote' dag zagen zij alsnog veranderd in een blamage.

Wat viel er echter voor hen na alles wat er in hun Rangkasbitung had plaatsgevonden nog te doen? Niet veel natuurlijk. Was bovendien de verschijning van het boek niet als het ware geautoriseerd -heel belangrijk in een land als Indonesië- door minister Mashuri's (althans van zijn naam voorzien) voorwoord! Hun 'probleem' werd aardig verwoord in *Indonesia Raya* van 9 september 1972: 'Enige tijd geleden overhandigde ambassadeur Hugo Scheltema enige exemplaren van de *Max Havelaar* aan de afstammelingen van Karta Natanegara, die in Rangkasbitung wonen. Zij blijken niet zo blij met het beeld dat Multatuli schetste van hun voorouder. Wanneer zij òók willen protesteren... bij wie?'⁴¹

Zoals het bovenstaande duidelijk maakt -en natuurlijk ook te verwachten was- drong de in Lebaks hoofdplaats ontstane ontstemming spoedig door tot Jakarta, onder andere tot bepaalde kranten daar. Waarschijnlijk moeten we de al op 7 augustus 1972 door de columnist Dr. Clenik in *Merdeka* neergeschreven

41. *Asisten Residen banya tiga bulan. Indonesia Raya*, 9-9-1972.

Notes over Scheltema's officiële aanwezigheid in Rangkasbitung in dat licht beoordelen. Uit Cleniks mengsel van ironie en cynisme valt trouwens op te maken, dat hij niet op de hoogte was van het feit dat de Nederlandse ambassadeur in Lebak was op uitdrukkelijk verzoek van zijn gastheren. *Terlalu* (Te erg) staat er boven zijn drie stukjes. Het eerste luidt:

'Multatuli's *Max Havelaar* is nu vertaald. Het boek vertelt onder andere over het leed van de inheemse bevolking, omdat het werd uitgezogen door de Bupati van Lebak.

Ah, te erg toch, die Bupati van Lebak!! Hij maakt zijn kleinkinderen er nog mee te schande!'

Het tweede gaat als volgt:

'De Nederlandse ambassadeur Scheltema voelde zich kennelijk vereerd de vertaling van de roman te overhandigen aan de drie nazaten van de hierboven aangeduide Bupati van Lebak, van wie er één deel uitmaakt van de DPRD en een ander lid is van de DPR.

Dr. Clenik begrijpt niet, waarom de heer Scheltema dit boek aanbod aan de achterkleinkinderen van de Bupati van Lebak, een uitbouter van het volk. Wilde hij hen, die toch onschuldig zijn, blootstellen aan het door de Bupati bedreven kwaad...??

Te erg, terlalu, excellentie...'

En Cleniks laatste opmerking:

'Toen Dr. Clenik in een van de hoofdstedelijke kranten een foto zag van de uitreiking van de *Max Havelaar* door de Nederlandse ambassadeur, wist hij niet wat ervan te denken: ging het hier nu om een eerbetoon of om een belediging???

Waarom hebben de beide heren, leden van de DPRD en DPR, er zelf aanleiding toe gegeven de herinnering op te roepen aan de haat van het volk???

Te erg toch!!!!

Dr. Clenik
(pro Multatuli, tegen de afpersers van het volk)'

Misschien herinnert ook *Kompas* in zijn artikel van 19 september 1972 wel

aan het door de verschijning van de *Max Havelaar* bij Karta Natanegara's familie opgewekte misnoegen. Maar de passage is ook zonder dat de moeite waard:

'Volgens mij is de wijze waarop Multatuli de macht van een bupati uit die tijd schetst heel eigenaardig. Het is alsof op Java niet de Nederlanders de baas waren, maar de bupati's. Het is alsof Multatuli wil zeggen dat de ergste misdadigers de feodale bestuurders waren, en dat de Indisch-Nederlandse regering en soldaten slechts strooplikkers waren met de langste tong'.⁴²

Er wordt hier geraakt aan een teer punt. Natuurlijk, bij Multatuli te lezen dat het gouvernement zich in zijn bestuurspraktijk bediende van de plaatselijke aristocratie en dat er onder die laatste lieden waren die misbruik maakten van hun positie, was voor Indonesische lezers met enige historische kennis geen nieuws. Wat sommige kritische Indonesiërs, zoals de journalist hierboven, echter hinderde, was dat Multatuli naar hun mening de zwartepiet wel eens wat al te nadrukkelijk toespeelde aan de Lebakse potentaten en daarmee een onevenwichtig beeld schetste van de verhoudingen tussen Nederlandse machthebbers en de inheemse bestuurders. Een vertekend beeld, met een - in hun optiek- grofheid tot gevolg. Want waarom toch liet Multatuli in zijn roman de Nederlandse hoofdrolspelers schuil gaan achter fictieve namen (Slijmering, Verbrugge, Duclari), terwijl hij de *bupati* van Lebak aanduidde met zijn volledige naam! Onder verwijzing naar dit feit schreef de bekende criticus en schrijver Subagio Sastrowardoyo in *NRC-Handelsblad* van 11 december 1987: 'Voor de nazaten van de regent is de *Max Havelaar* een boek dat de naam van de familie voor altijd heeft bezoedeld'.⁴³

Ondernam die familie nog iets? Het schijnt dat Soethisna Prawiranegara, optredend namens zijn verwanten, een artikel of 'ingezonden brief' schreef voor een krant. Jassin noch ik hebben er ooit de hand op kunnen leggen. Maar *als* er een 'protest' van zijn hand is verschenen, dan weten we wel ongeveer wat er in staat. In het najaar van 1972 produceerde Prawiranegara namelijk een getypt stuk waarvan hij kopieën deed toekomen aan relaties van hem. Zo kwam het ook mij in handen. Over de inhoud kan ik

42. In het in noot 25 genoemde artikel.

43. In het artikel getiteld 'Max Havelaar in de Indonesische samenleving. De strijd om Saïdjah en Adinda' (Cultureel Supplement *NRC-Handelsblad* van 11-12-1987).

kort zijn. Prawiranegara beroept zich onder andere op Rob Nieuwenhuys' 'Tussen twee werelddelen'. Hij bedoelt natuurlijk diens 'De zaak van Lebak' in de bundel *Tussen twee vaderlanden*. Hij blijkt het essay -de 'vergissing' met de titel deed dat al vermoeden- echter niet te hebben gelezen. Ook anderszins ontbreekt het hem aan relevante kennis. In een warrig betoog wijt hij de moeilijkheden in Lebak, tijdens Douwes Dekkers aanwezigheid daar, aan de betrokkenheid van het regentschap bij een opstand tegen de Nederlanders die de onafhankelijkheid van Indonesië tot doel had. De strijd leidde tot paniek, armoede en slachtoffers onder de bevolking: 'Maar voor hen die voor de onafhankelijkheid vochten, was het vanzelfsprekend dat de consequenties en risico's van die opstand ten laste waren van de bevolking, want slachtoffers vallen er nu eenmaal in iedere strijd voor de onafhankelijkheid van een land'. Voorvader Karta Nataneegara had daarin natuurlijk zijn rol: 'Het optreden van de bupati van Lebak, die alle macht in handen had en ten volle verantwoordelijk was voor het bewaren van de rust en orde in zijn gebied, was ontegenzeggelijk logisch'. Aldus Prawiranegara. De *Max Havelaar* geeft volgens hem een vals beeld van de realiteit en is als bron van kennis betreffende de geschiedenis van Indonesië leugenachtig. Zou het boek als zodanig wel worden gebruikt, dan zou dat 'negatieve psychologische gevolgen kunnen hebben voor de opbouw van het huidige Indonesië'. Daarom ook protesteert hij ertegen, omdat 'het mijn plicht is om de prestaties en eer van mijn voorouders hoog te houden, en omdat ik als ingezetene van Lebak en als nationalist de eer en de belangen van het volk moet behartigen'.

Daarmee bleek het laatste woord door de familie nog niet gezegd. In 1987 sprak een andere nakomeling, de kolonel van politie Supanji Sastranegara, met Luc Coorevits van de Belgische radio. Tot wat voor soort uitspraken -uitmondend in een oproep aan de Nederlandse regering tot rehabilitatie van zijn overgrootvader!- zijn van elk historisch benul gespeende voorstelling van zaken leidde, mag blijken uit het volgende. Als zijn interviewer hem bijvoorbeeld vraagt hoe de volgens hem boven alle twijfel verheven integriteit van Karta Nataneegara valt te rijmen met de later tegen de regent en zijn schoonzoon (het districtshoofd van Parang-Kujang) ingebrachte beschuldiging van karbouwenroof, repliceert hij:

'Dat kwam zo. De regent ging zelf de dorpen in om bandieten te pakken. Wat blijkt? Die bandieten hadden kudden karbouwen bij zich. Een deel van die kudden was door de bandieten naar de streek van Parang-Kujang

gestuurd, waar de schoonzoon van de regent toevallig districtshoofd was. Die wist niet dat de kudden karbouwen die in zijn gebied rondliepen, gestolen waren. Hoe kon hij het weten? In die tijd was er geen behoorlijke communicatie. Toen de regent de bandieten pakte, en in de gevangenis gooide, nam hij de karbouwen mee. De bandieten vroegen hem om genade: "Maak ons niet dood", zeiden ze ... Trouwens over karbouwen gesproken: in de wouden van Midden- en Zuid-Bantam leven nog veel wilde karbouwen. Dat is echt waar. Karta Natanegara kan ze dus niet allemaal gestolen en opgegeten hebben'.⁴⁴

We keren nog eenmaal terug naar die gedenkwaardige eerste augustus 1972 in Rangkasbitung. Tijdens de feestelijke *kumpulan* na het officiële bijeenzijn, terwijl -ter ere van de Nederlandse gasten- smartlappen als 'Lieve Sonja' en 'Een bos rooie rozen' over de *alun-alun* schalden, werd ons onder bijval van de beide telgen uit Karta Natanegara's geslacht het volgende (in het Nederlands gestelde) gedicht aangeboden 'namens de bevolking van Rangkasbitung':

'Gins in het verre zuiden,
Waar de padiegolven ruischen,
Waar de palmen lenig wuiven,
Als de srimpie danseres,
Gins onder de palem boomen,
Waar Saïdja en Adinda,
Gij ontwaarde, hun liefdes vluistering
in de sluimering,
Gij zag de strijd,
Tussen karbow en "leeuw"
Gij werd de redder,
En Zij gingen uit een,
O, Gij De Man van Lebak,
God zegene U.-

In memoriam Multatuli
1 augustus 1972'

44. Luc Coorevits, *Steeds meer rimpels in de hoofden van Lebak*. *Humo*, nr. 2455, 24-9-1987.

LIJST -IN CHRONOLOGISCHE VOLGORDE- VAN ARTIKELEN VERSCHENEN IN INDONESISCHE KRANTEN EN TIJDSCHRIFTEN N.A.V. DE VERSCHIJNING IN 1972 VAN DE VERTALING VAN MULTATULI'S *MAX HAVELAAR* IN HET INDONESISCH. HET MATERIAAL WERD BIJEENGEBRACHT DOOR H.B. JASSIN EN GERARD TERMORSHUIZEN.

- '*Max Havelaar*' selesai diterjemahkan oleh H.B. Jassin. *Kompas*, 21-1-1972.
- *Archirnja 'Max Havelaar'* edisi Indonesia terbit juga. *Indonesia Raja* 2-2-1972.
- '*Max Havelaar*' terjemahan H.B. Jassin akan diterbitkan oleh Djambatan. *Kompas*, 3-2-1972.
- *Buku wadjib di negeri Belanda. Max Havelaar karya Multatuli diterbitkan dalam bahasa Indonesia. Pikiran Rakjat*, 7-2-1972.
- *Multatuli, kembali. Tempo*, 12-2-1972.
- '*Max Havelaar*' dalam bahasa Indonesia. Protes Multatuli atas kekedjaman pemerintah kolonial Belanda di Indonesia. *Harian Abadi*, 12-2-1972.
- *Jabani, Hari ini 85 tahun jang lalu. Multatuli meninggal dalam kesepian. Kompas*, 19-2-1972.
- *Max Havelaar-Nja H.B. Jassin. Topik*, 23-2-1972.
- *Sudah terbit 'Max Havelaar' dalam bahasa Indonesia. Kompas*, 22-7- 1972.
- *Buku 'Max Havelaar' bernilai universil. Hariam Kami*, 24-7-1972.
- *Prof. A. Teeuw tentang sadjak-sadjak melaju Multatuli. Kompas*, 26-7-1972.
- *Kritikus sastra H.B. Jassin muntjul sebagai 'deklamator'. Bawakan sadjak Max Havelaar Multatuli. Hariam Merdeka*, 26-7-1972.
- *Multatuli 'pelopor' sastra modern Indonesia? Indonesia Raja*, 26-7-1972.
- *Professor A. Teeuw: Sadjak melaju Multatuli pelopor puisi Indonesia. Hariam Kami*, 26-7-1972.
- '*Saidja dan Adinda*' akan dilajar-putibkan. *Harian Kami*, 29-7-1972.
- *Douwes Dekker mengungkap: Ketidak-adilan dan P'deritaan pribumi (± juli/augustus 1972; bron niet achterhaald).*
- *Max Havelaar-karya: 'Aku yang banyak menderita'. Minggu Chas*, nr.170 (augustus 1972).
- *Mengapa baru sekarang Max Havelaar diterjemahkan kedalam bahasa Indonesia? Kompas*, 1-8-1972.
- *Dubes H. Scheltema: Max Havelaar milik Indonesia dan Belanda. Sinar Harapan*, 3-8-1972.
- *Parakitri, We long for you Max Havelaar. The Djakarta Times*, 3-8-1972.
- *Dubes Belanda menjerakkan terjemahan 'Max Havelaar' pada bupati Lebak. Kompas*, 4-8-1972.
- *Petisi Sjaalman-Dekker. Tempo*, 5-8-1972.
- *Dubes Belanda Scheltema: Buku 'Max Havelaar' milik Indonesia dan Belanda. Hariam Merdeka*, 5-8-1972.
- *E. Soekardi, Mengapa Max Havelaar baru diterjemahkan sekarang? Hariam Abadi*, 5-8-1972.
- *Hazil, Best-Seller. Hariam Kami*, 7-8-1972.
- *Tentang terjemahan Max Havelaar. Kompas*, 7-8-1972 (ingezonden brief).
- *Slamet Sukirnantio, Laporan perjalanan dari Lebak: Multatuli: de man van Lebak en het vervolg daarop: Dulu dan sekarang. Sinar Harapan*, 8 en 11-8-1972.

- *Terlalu. Harian Merdeka*, 8-8-1972 (rubriek 'Notes Dr. Clenik').
- *Kompas*, 9-8-1972 (rubriek 'Mang Usil').
- Ign. Sukardjasman, *Karya kesusasteraan dalam film. Sinar Harapan*, 26-8-1972.
- Edisi Khusus 'Max Havelaar' untuk menteri Masburi. *Kompas*, 9-9-1972.
- Asisten Residen hanya tiga bulan. *Indonesia Raya*, 9-9-1972.
- F.B., *Max Havelaar supaya jangan nglotok. Kompas*, 15-9-1972 (ingezonden brief).
- Jasso Winarto, *Max Havelaar. 'Berbau pamflet, meskipun pamflet yang menarik'. Kompas*, 19-9-1972.
- Zubur Usman, *Karya sastra dan terjemahannya. Max Havelaar karangan Multatuli. Sinar Harapan*, 3-10-1972.
- H.B. Jassin, *Terjemahan Max Havelaar. Sinar Harapan*, 23-10-1972.
- H.B. Jassin, *Terjemahan Max Havelaar. Harian Abadi*, 25-11-1972.
- Zubur Usman, *H.B. Yassin ngotot dengan terjemahan Max Havelaarnya. Harian Abadi*, 2-12-1972.
- H. Soerio, *Max Havelaar or coffee-auctions of the Dutch Trading Co.. The Jakarta Times*, 19-11-1973.
- 'Menterjemahkan harus dengan otak dan bati', kata H.B. Yassin. *Kompas*, 24-11-1973.

Terug naar Lebak

Een fotoverhaal

Lebak is onverbrekelijk verbonden met de *Max Havelaar* van Multatuli, een boek dat werd geschreven naar aanleiding van de ervaringen van Eduard Douwes Dekker in Lebak, waar hij als assistent-resident in de eerste maanden van 1856 werkzaam was.

'Terug naar Lebak' gaat om het Lebak van 1973. De gegevens die ik hier noem, betreffen dus dat jaar. Een vergelijking van het Lebak uit 1973 met dat uit de dagen van Douwes Dekker levert naast allerlei verschillen een treffende overeenkomst op: het isolement van een groot deel van dit gebied; een isolement dat sterk bepalend is voor het leefpatroon van de bevolking ervan. Behalve tussen de enkele wat grotere plaatsen zijn er weinig of geen bereikbare wegen. Het merendeel van de bevolking leeft ver van de 'moderne' wereld erbuiten. Weinig auto's of bromfietsen daar, weinig of geen elektriciteit en dus geen televisie, wel de transistor-radio. Men leeft en werkt er volgens aloude sociale en godsdienstige tradities. De desa's zijn overwegend traditioneel-agrarisch, dat wil zeggen dat de landbouwer er voor zijn bestaan afhankelijk is van de regenval. Geringe of onregelmatige regen betekent een slechte oogst en hier en daar honger, wanneer niet tijdig rijst van buitenaf wordt aangevoerd. Irrigatie is er nog maar weinig.

Lebak is een van de drie *kabupaten* ('regentschappen') die te zamen de meest westelijke residentie van Java, Banten, vormen. De andere twee *kabupaten* zijn die van Pandeglang en Serang. De hoofdplaatsen zijn respectievelijk Rangkasbitung, Pandeglang en Serang, met ieder een inwonertal van ongeveer 20.000 mensen, kleine stadjes dus. Heel Banten beslaat een gebied ter grootte van een kwart van Nederland, met een voor het aller grootste

deel agrarische bevolking van ongeveer 1,9 miljoen. Een niet gering aantal, vooral als men bedenkt dat Banten naar het beboste en bergachtige zuiden toe relatief dun bevolkt is. Bevolkingsconcentraties vindt men vooral in de laagvlakten en in de buurt van irrigatiewerken.

Lebak is ongeveer zo groot als de Nederlandse provincie Friesland. Het is een berg- en heuvelachtig -ook bosrijk- gebied. Desondanks wonen er ruim een half miljoen mensen (de overbevolking van Java in het algemeen manifesteert zich ook hier). Zij horen tot het volk van de Soendanezen. Hun eigen taal is het Banten-Soendanees.

Het gebied bestaat uit een viertal districten, elk weer verdeeld in onder-districten. Elke desa staat onder leiding van een *lurah*, het dorps hoofd. Afgezien van enige industrie in Rangkasbitung en wat goud- en zilverwinning in het zuiden, leeft de bevolking van wat de bodem opbrengt: vooral rijst, daarnaast wat rubber, koffie, kopra en kruidnagelen; aan de zuidkust is er visserij. De economische positie van Lebak is zwak. Het is -zoals ten tijde van Douwes Dekker- een achtergebleven gebied. Pogingen worden ondernomen om het isolement te doorbreken en de resultaten daarvan worden langzamerhand merkbaar: aan de uitbreiding van de irrigatie wordt aandacht besteed, nieuwe landbouwmethoden vinden geleidelijk ingang en wegen worden verbeterd; binnen afzienbare tijd zal men beginnen met de aanleg van een nieuwe weg van Rangkasbitung naar Tangerang. Buitenlands kapitaal tracht men aan te trekken om de exploitatie van bodemschatten (zoals aardolie) te kunnen beginnen, en om de veeteelt en visserij te stimuleren.

Niet alleen het gebrek aan geldmiddelen remt de ontwikkeling van dit gebied. Er zijn daarvoor ook andere factoren aan te wijzen, factoren die nauw samenhangen met de aard van de bevolking. Men hecht er aan de oude tradities, met als gevolg een instinctieve afkeer van het 'nieuwe'. Veel is zelfs taboe. Het aanleggen van irrigatiewerken bijvoorbeeld heeft als consequentie het openleggen van de bossen. Maar gedeelten daarvan komen niet in aanmerking, omdat ze als *keramat*, heilig, worden beschouwd. De bevolking is overwegend orthodox islamitisch, fanatieke groepen onder hen zijn niet zeldzaam. Geheel afgezonderd leeft in het centrale gedeelte van het gebied de volksstam Baduy, een waarschijnlijk na de komst van de islam teruggedrongen restvolk dat een door het hindoeïsme beïnvloed animisme aanhangt. De ongeveer 4000 Baduy hebben een volkomen eigen politiek, sociaal en religieus systeem. Alle beschavingsinvloed van buitenaf wordt tegengehouden (onderwijs bijvoorbeeld wordt afgewezen), de zeden zijn er zeer streng. Een vreemdeling, en dat

is iedereen buiten de Baduy, zal vrijwel nooit tot in het 'binnenste' van hun gebied doordringen.

Behalve de economische, zijn er nog tal van andere problemen waarmee Lebak wordt geconfronteerd, onder meer die van onderwijs en gezondheidszorg. Verbeteringen zijn er, vooral de laatste jaren, onmiskenbaar, maar het gaat langzaam. Het lager onderwijs wordt uitgebreid, maar nog zo'n 2000 kinderen kunnen dat onderwijs niet volgen door gebrek aan plaatsruimte en leerkrachten; middelbaar onderwijs is beperkt, maar krijgt toch steeds meer aandacht.

De residentie Banten wordt in het Indonesische parlement vertegenwoordigd door Soethisna Prawiranegara, achterkleinzoon van Karta Natanegara -de regent van Lebak om wie in 1856 het conflict tussen Douwes Dekker en zijn superieuren begon. De fotocollectie 'Terug naar Lebak' zou ondenkbaar geweest zijn zonder de gastvrijheid en volledige steun van Soethisna Prawiranegara, zijn broer Wiwik Sastranegara en de *bupati* ('regent') van Lebak, Achmad Hardiwinangun, de beide laatsten de hoogste gezagdragers van Lebak zelf. Dat geldt in het bijzonder voor de foto's van de desa Badur, diep verscholen in de binnenlanden.

Van Jakarta naar Rangkasbitung is een afstand van 140 kilometer. Het is nog precies dezelfde omweg als die welke Douwes Dekker aflegde, toen hij zich in 1856 naar zijn nieuwe standplaats begaf: via Tangerang, Serang en Pandeglang, een gedeelte van de door Daendels in het begin van de vorige eeuw aangelegde postweg, nu keurig geasfalteerd.

Het traject Jakarta-Tangerang is onaangenaam: stoffig, overvol, moordend heet. We sukkelen Tangerang binnen via de grote brug over de Cisadane, een stad met 100.000 inwoners en vol bedrijvigheid. Saïdjah baadde er volgens de *Max Havelaar* in de rivier en leerde er het vlechten van strohoeden, nog steeds een belangrijk produkt van deze stad.

Ten westen van Tangerang ligt de laagvlakte van Banten. Hier en daar zijn wat pannembakkerijen. Het verkeer wordt schaars, de omgeving landelijk; men treft er de paardekarren met *atap* en de van het veld terugkerende karbouwen met kleine jongens op de hoge ruggen. Veel werk was er overigens niet te verrichten: de aanhoudende droogte heeft de grond tot een woestijnachtig gebied gemaakt.

Serang is een rustig stadje. Aan een van de zijden van de enorme *alun-alun*, het grasplein, ligt de vroegere ambtswoning van Brest van Kempen,

Douwes Dekkers directe chef. Ook nu nog is het Residentie-huis. Het maakt, zoals zovele gebouwen, een vervallen indruk.

Serang naar het zuiden toe is heuvelachtig en bebost met daartussen *sawahs*. Het landschap wordt beheerst door de 1800 meter hoge Gunung Karang. In een bocht van het laatste traject, halverwege Pandeglang en Rangkasbitung, loopt de grens tussen Pandeglang en Lebak. Hier wachtten de regent van Lebak en de controleur Verbrugge de komst van de nieuwe assistent-resident, Douwes Dekker, af.

Rangkasbitung ligt aan de brede Ciujung, nu versmald tot een onbeduidende stroom. Het stadje biedt weinig karakteristieks, het is weinig welverwend en ziet er nogal haveloos uit. De historische, door de *Max Havelaar* bepaalde belangstelling, richt zich op de *alun-alun* die met de brug over de rivier verbonden wordt door de hoofdweg. Het is de Jalan Multatuli, de Multatuliweg. Aan een van de zijden van het grote grasplein ligt de woning van de *bupati* van Lebak. Karta Natanegara woonde er vroeger. De ervoor gelegen *pendoppo* is van later tijd. Er recht tegenover, op een paar honderd meter afstand, lag de woning van Douwes Dekker. We kennen die alleen nog van oude foto's. Het huis werd tijdens de politionele acties in 1949 opgeblazen. De schamele resten met daarvoor het steenachtige grasveld -de vroegere tuin- worden van de *alun-alun* gescheiden door een laag, lang gerekte ziekenhuis. Het ravijn waarin zich volgens de *Max Havelaar* de klagers verborgen, blijkt niets anders te zijn dan de ondiepe en modderige bedding van een zijtak van de Ciujung.

Grenzend aan de *alun-alun* ligt de oude gevangenis, en aan hetzelfde grasplein bevindt zich de moskee met daarachter de begraafplaats. Het graf van Karta Natanegara ligt er, keurig onderhouden. Het ontzag voor deze door Multatuli verguisde regent blijkt nog te bestaan: de hem al tijdens zijn leven toegekende magische krachten hebben hun betekenis behouden voor een 25-tal inwoners van Rangkasbitung. Zij leggen er hun bloemen neer en slapen soms bij zijn graf.

Badur, het dorp van Saïdjah en Adinda, het einddoel van een *sentimental journey*. Het ligt in het district Parang-Kujang, een vrijwel onbereikbaar gebied, tenzij men de optimale steun krijgt van de lokale autoriteiten en er wat fysieke inspanning voor over heeft. Via een uitgekende route, deels dwars door bossen en een donkere rubberplantage, bereikten we met twee terreinwagens Gunung-Kencana, het dorp waar eens het districtshoofd van Parang-Kujang -hij die de buffels van Saïdjahs vader

afnam- woonde. Badur ligt een kleine tien kilometer verder naar het noordoosten.

De binnenlanden van Lebak zijn ongerept, flora en fauna zijn nog volkomen intact, al is de tijger er verdwenen, maar kleine panters, zwijnen, dwerghertjes en apen huizen er volop. Het is een streek van een grote, vaak ruige schoonheid. De voettocht van Gunung-Kencana naar Badur gaat over geaccidenteerd terrein, via smalle paadjes en *sawab*dijkjes, soms door hoog *alang-alang*. De bamboeblaren maken in de zachte, hete wind hun eigenaardig raspand geluid. Hier en daar ligt koffie te drogen in kleine mandjes naast het pad.

Een vrij sterke daling, dan links van het breder wordend voetpad en geheel onverwacht ligt daar Badur. Het ligt er in het groen verscholen, tegen een flauwe heuvel. We tellen enige tientallen huisjes in wat onregelmatige rijen, gebouwd op bamboe of stenen paaltjes. De meeste zijn bedekt met *atap*, maar enkele hebben dakpannen en zijn voorzien van ramen. Hoog daarboven wuiven de klappers. Behalve de onmiskenbare romantiek treft de rust en de harmonie. Met de samengelegde handen opgeheven naar het gelaat brengt men ons de traditionele groet. Geen schuwheid, geen opdringerigheid ook. Vreemdelingen komen er nooit, maar zij blijven zichzelf. Het zijn mooie mensen.

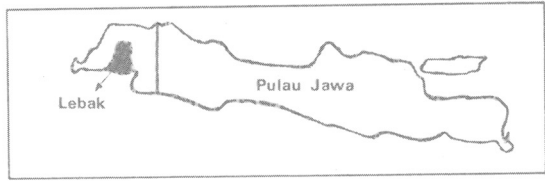
De desa Badur telt 32 gezinshoofden, er wonen ruim 200 mensen. Het is een relatief welvarend dorp. Veel grond is persoonlijk eigendom dat van geslacht op geslacht overgeërfd is. Hier en daar rondom het dorp liggen de *sawabs* die gevoed worden door onderaardse bronnen. Daarachter begint het bos weer. Het tekort aan rijst wordt aangevuld uit de opbrengsten van vooral de koffiecultuur. Het dorpshoofd vertelt ons over Badur. Op zijn beurt luistert hij naar de geschiedenis van Saïdjah en Adinda. Hij kent het verhaal niet. De naam Saïdjah komt er niet voor, wel Saïdjan. Er bestaat een oude legende over een man die deze naam droeg en die verdween bij een heilige *waringin* in Badur. Terug is hij nooit gekomen.

Op de terugweg ontmoeten we nog enige inwoners van Badur. In hun wiegelende gang en op blote voeten, met de *pikulan* over de schouder, keren zij terug van de wekelijkse *pasar* in Gunung-Kencana. De *sarung* hangt hun om het lichaam, van de schouder af geplooid in een band. Tegen de donkere hemel van de vallende avond tekent zich het silhouet af van een kapokboom.

LAUT JAWA

SAMUDERA INDONESIA

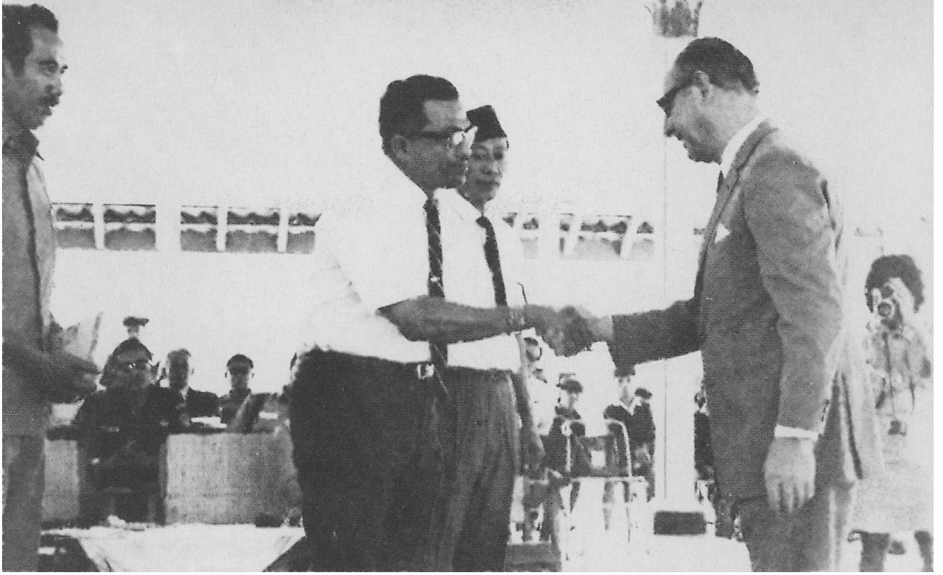

Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij.

In de pendoppo in Rangkasbitung. Vooraan in het midden de vertaler H.B. Jassin, links van hem de uitgeefster Ita Pamantjek en rechts Gerard Termorshuizen.

De Nederlandse Ambassadeur Hugo Scheltema overhandigt de Max Havelaar in de Indonesische vertaling aan Soethisna Prawiranegara (links) en Wirwiek Sastranegara (midden), achterkleinzonen van Karta Nata Negara.

*Dit gebeurde in Rangkasbitung in de pendoppo voor het regentsbuis.
De hoofden van Lebak waren bij de overhandiging aanwezig.*

Enige Baduy bespeelden na afloop hun instrumenten.

‘Ta Tangerang baadde bij zich in de rivier nabij de overvaart en hij rustte uit in ’t huis van een bekende zijns vaders’

(Saidjah op weg naar Batavia, Max Havelaar).

Het Residentie-buis en Serang, hoofdstad van Banten, waar Douwes Dekker enige malen de gast was van zijn chef Brest van Kempen.

De weg van Serang naar het zuiden leidt door de kabupaten ('regentschap') Pandeglang, bosrijk en heuvelachtig, maar ook met door grote droogte getroffen sawahs.

'Op de grens tussen Lebak en Pandeglang dan, was op zekere morgen een ongewone beweging ... Zodra bet tijdstip der komst van de nieuwe assistent-resident bekend was, had men in allerijl een pendoppo doen oprichten... In deze pendoppo wachtte de Regent met de Controleur de aankomst van de nieuwe chef af.
(Max Havelaar)

Halverwege Pandeglang en Rangkasbitung met aan weerszijden de sawabs. Het landschap wordt beheerst door de 1800 meter hoge Gunung Karang.

Rangkasbitung, de hoofdplaats van de kabupaten Lebak, ligt aan de brede Ciujung, door de grote droogte versmald tot een ondiepe stroom.

De belangrijkste wegverbindingen vanuit Rangkasbitung, Pandeglang en Serang zijn de hoofdplaatsen van de gelijknamige kabupatens. Tezamen met Lebak vormen zij de residentie Banten.

De historische, door de Max Havelaar bepaalde belangstelling richt zich op de aloon-aloon die met de brug over de rivier verbonden wordt door de hoofdweg. Het is de jalan Multatuli

... met o.a. de oude gevangenis.

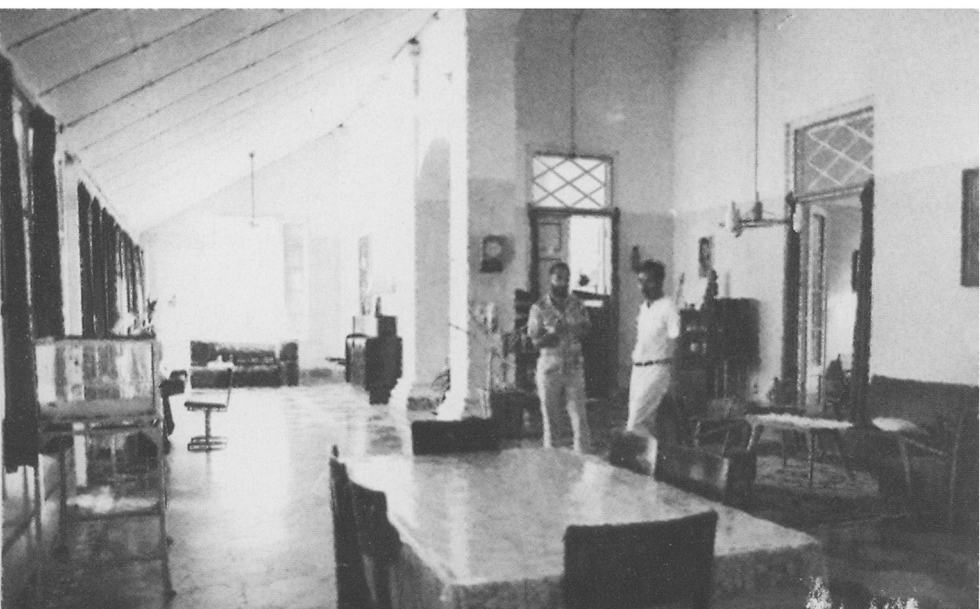

De aloon-aalon met op de achtergrond de oude regentswoning, Karta Nata Negara - de regent van Lebak om wie in 1856 het konflikt tussen Douwes Dekker en zijn superieuren begon - woonde er. De ervoor gelegen pendoppo is van later tijd.

Voorgalerij van de regentswoning met links de pendoppo.

Een deel van het interieur. Het is nu de ambtswoning van Achmad Hardi Wrmangum, bupati van Lebak.

De resten van de assistent-residentwoning waar ook Douwes Dekker tijdens zijn korte ambtsperiode verbleef. Het huis werd in 1949 tijdens de politionele akties opgeblazen.

Het steenachtige grasveld ervoor - eens het erf bij de woning - wordt van de aloon-aloon gescheiden door een ziekenhuis.

Grenzend aan het erf bevindt zich het 'ravijn' waarin zij die klachten wilden voorbrengen bij Max Havelaar zich bij avond opbielden; het is de ondiepe en modderige bedding van een zijtak van de Ciujung. 'De plantengroei, reeds overal elders in Indië zo snel, was op die mplaats door de telkens achtergelaten slib bijzonder welig ...' (Max Havelaar)

Achter de moskee ligt het graf van Karta Nata Negara. De hem al tijdens zijn leven toegekende magische krachten hebben hun betekenis behouden voor een aantal inwoners van Rangkasbitung: zij leggen er hun bloemen neer, vasten op gezette tijden terwille van hem en slapen dan bij zijn graf.

Straatbeelden van Rangkasbitung.

Badur, het dorp van Saïdjab en Adinda, ligt in het distrikt Parang-Kujang, een vrijwel onbereikbaar gebied...

van een grote, vaak ruige schoonheid

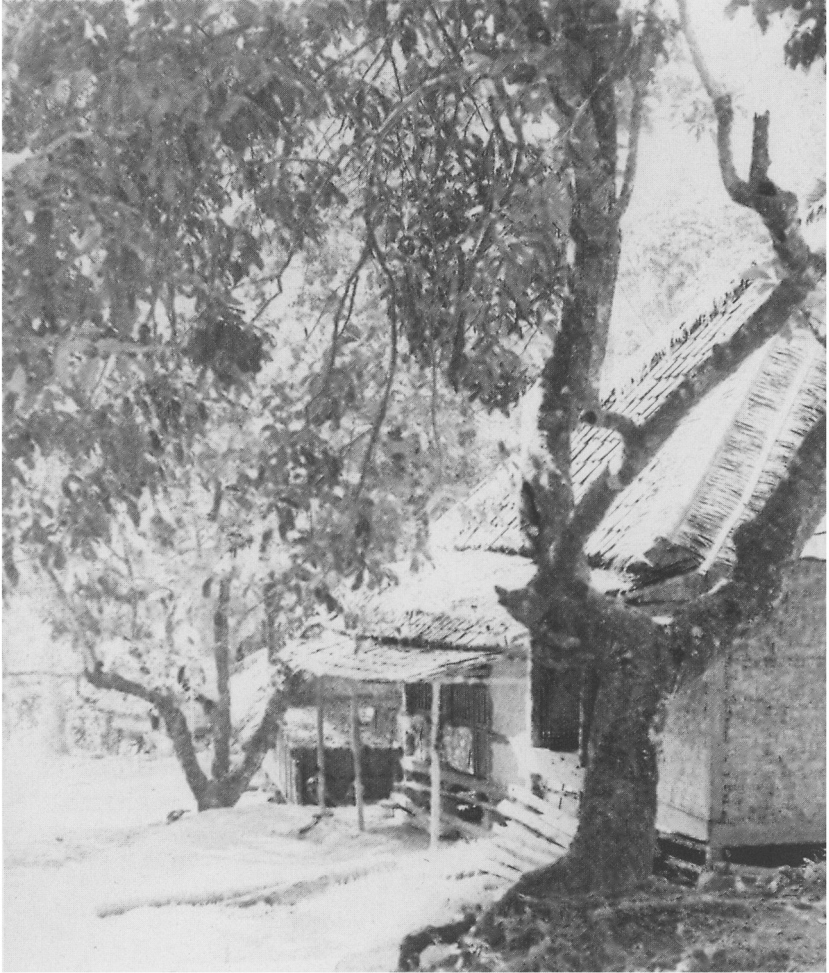
Het laatste traject gaat over geaccidenteerd terrein, via smalle paadjes en sawabdijkjes, soms door hoog alang-alang.

Een vrij sterke daling, dan links van het breder wordend voetpad en geheel onverwachts: de dessa Badur.

Het ligt er in het groen verscholen, tegen een flauwe heuvel.

Enige tientallen huisjes in wat onregelmatige rijen op bamboe of stenen paaltjes. De meeste zijn bedekt met atap, maar enkele hebben ook dakpannen en zijn voorzien van ramen. Hoog daarboven wuiven de klappers.

*Behalve de onmiskenbare romantiek, treft de rust en de harmonie.
Vreemdelingen komen er nooit, maar zij blijven zichzelf. Het zijn mooie mensen.*

De weg van Tangerang naar Serang (deel van de 'grote postweg') wordt steeds stiller en landelijker.

Men treft er o.a. de paardekarren met atap (= riet voor dakbedekking).

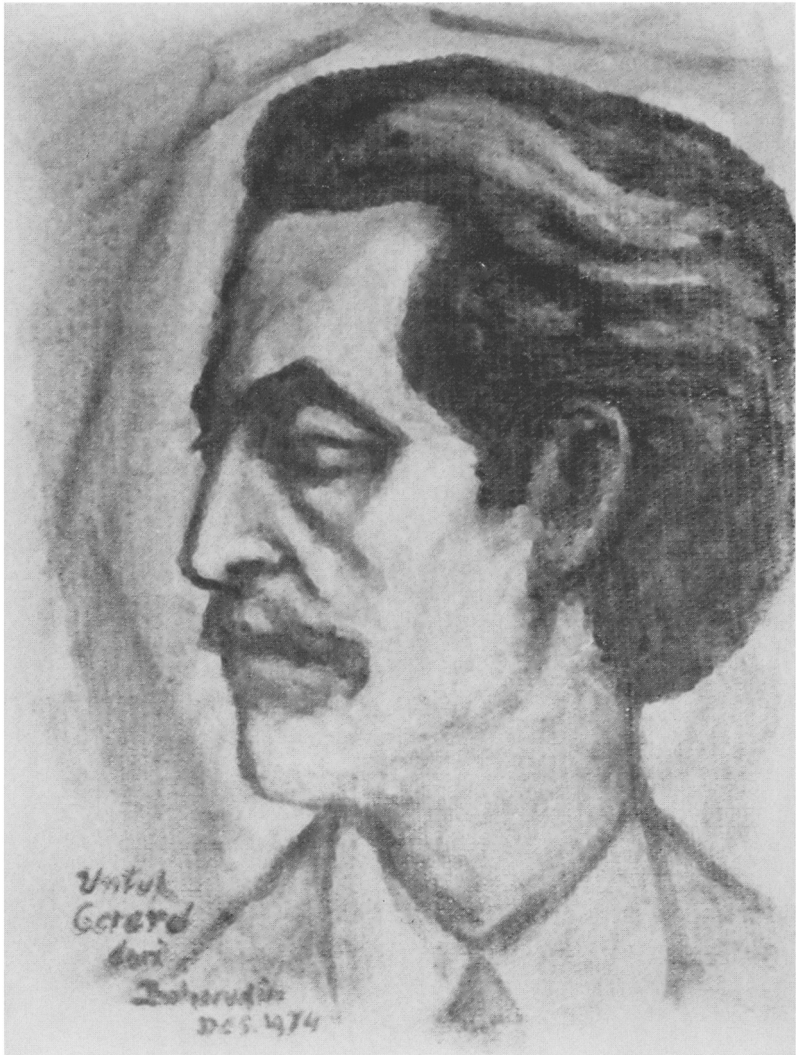

*Hier en daar rondom het dorp liggen de sawahs gevoed door onderaardse bronnen.
Daarachter begint het bos weer.*

De avond valt over Lebak. Tegen de donkere hemel tekent zich het silhouet af van een kapokboom.

Portret (olieverf) van Multatuli door de Indonesische schilder Baharudin gemaakt voor Gerard Termorshuizen.

Lied van Saïdjah voor Adinda

Adinda! Adinda!

Ik ben onderweg beroofd.

Ze staken me in m'n buik, m'n rug en m'n nek.

Ze hebben me al mijn spaargeld afgenomen.

Oh, Allab!

Het gebeurde op een paar kilometer van mijn kampong.

Tien jaar heimwee had ik bij me.

Wat ik voor ogen had is nu wazig.

Wat ik in handen had ben ik kwijt.

Adinda! Adinda!

Armoe heeft ons uiteengedreven.

Tien jaar hebben we onze liefdesdorst verdragen.

*Ontzettend moeilijk is liefde in een krankzinnige tijd,
als het leven constant bedreigd wordt.*

Voor alle rechten halen ze de schouders op.

Als je niks bezit, vinden ze je vullis.

Hoe onwaardig zijn de verliezers.

*Al ben ik dan arm en zwak,
toch moest en zou ik mijn best doen*

*want ik vreesde de waanzin
en misdaad.*

Maar nu

nadat het me had meegezeten

word ik in het moeras geflikkerd.

Weg hoop en verlangen.

Voor niks heb ik me ingebouden.

Armoedzaaiers worden door armoedzaaiers afgemaakt.

Adinda! Adinda!

ben jij dat die opduikt uit de mist?

Ik wacht op jou, ik wacht op de dood.

Oh, wat een hartstocht op deze laatste dag!

*Jouw gezicht verdonkert
en mijn lichaam trekt zich samen.
Mijn mond is droog van lustgevoelens.
Jouw lichaam staat naakt in de hemel.
Vlinders strelen mijn heiligbeen.
Mijn arm reikt naar, grijpt jouw borsten.
Adinda!
Duizend vuurvliegjes
tooien je loshangend haar
en strijken langs je gezicht
want je lichaam daalt uit de hemel neer
dicht tegen het mijne aan.
Dan voel ik jouw tong
mijn mond binnengaan.
En juist als een truck met oplegger
voorbijraast,
spuit het vocht van mijn lust.
Daarna
verflauwt
van lieverlee
jouw schim
en mijn leven
evenzeer.*

Depok, 12 januari 1991

Dit gedicht komt uit: Rendra, *Ijzeren wereld*,
(vertaald uit het Indonesisch door Kees Snoek),
De Geus, Breda, 1991

Blijvende Controverse:

Max Havelaar als spiegel van een neo-feodale samenleving.

Waarschijnlijk is er in Indonesië nooit zo intens gediscussieerd over de betekenis van de *Max Havelaar* en de intenties van zijn auteur als in de jaren 1987 en 1988. In deze dikwijls levendige discussie, die in vrijwel alle bestaande dagbladen en tijdschriften werd gevoerd, zijn vier momenten aan te wijzen: ten eerste de herdenking van het feit dat Multatuli honderd jaar geleden was gestorven (februari 1987), ten tweede het besluit van het Bureau voor de Filmkeuring om de film *Max Havelaar* vrij te geven (juli 1987), vervolgens het Multatuli-congres dat aan de Universitas Indonesia werd gehouden, terwijl in dezelfde week de film in roulatie werd gebracht (november 1987) en ten slotte de verschijning van Hermans' *De raadselachtige Multatuli*, in de vertaling van H.B. Jassin: *Multatuli yang penuh teka-teki* (september 1988). Over Multatuli en zijn *Max Havelaar* liet zich een gevarieerd forum uit: bekende onafhankelijke schrijvers en intellectuelen (zoals Mochtar Lubis, Arief Budiman, Dick Hartoko, Umar Kayam, Mahbub Djunaidi, Umar Nur Zain en Wiratmo Soekito), staatslieden in ruste (Sunario en Soedjatmoko), regeringsfunctionarissen (Harsya Bachtiar en Subagio Sastrowardoyo) en de officiële staatsideoloog Roeslan Abdulgani. Daar kwam nog een hele schare journalisten bij, van wie er verscheidenen achter codenamen schuilgingen. Bij zo'n diversiteit van intellectuele en ideologische achtergronden kunnen we moeilijk verwachten, dat er een consensus zou worden bereikt. Dat de discussie gevoerd kon worden, geeft echter een liberale tendens aan die in 1987 en 1988 leidde tot een zekere mate van openheid in de Indonesische pers. De discussie over de betekenis van Multatuli's *Max Havelaar* bood de besprekers de gelegenheid in te gaan op

vraagstukken van culturele en politieke relevantie, maar zij gaf in een aantal gevallen tevens voedsel aan nog steeds sterk levende anti-Nederlandse gevoelens. Laten we de gedachtenwisseling op de voet volgen:

EEN BOULEVARDJOURNALIST IN LEBAK

De primeur van de herdenkingsartikelen was voor de *Pos Kota* ('Stadspost'), een boulevardblad dat gewoonlijk vol staat met moorden, zelfmoorden, verkrachtingen en wat dies meer zij en waarvoor de enigszins behoorlijk geschoolde Indonesiër zijn neus ophaalt. De *Pos Kota* vormt met zijn miljoenenoplagen het dagelijks leesvoer van de brede volksmassa's en is de geliefkoosde lectuur van de Jakartaanse taxichauffeur, als hij weer eens muurvast in een file staat. Van 16 tot en met 21 februari verscheen in dit blad een reeks van zes lange artikelen van de hand van *Pos Kota*-journalist Adji Subela (geb. 1952), die van zijn Multatuli-onderzoek veel werk heeft gemaakt. Hij is er zelfs voor naar Lebak geweest.

Naar het inzicht van Adji Subela heeft Multatuli te weinig oog gehad voor de kracht van het feodalisme, dat in de vorige eeuw een niet te onderschatten factor was. Dat het gras knippen voor de regent niet beloond werd, hangt samen met de cultuur van *ngabekti* en *pundutan*: je voert gewoon uit wat de machthebbers je opdragen (of op andere wijze te kennen geven) en op die manier toon je tegelijk het respect dat je hun verschuldigd bent. Deze feodale mentaliteit was het resultaat van een eeuwenlang proces, dat niet een halt kon worden toegeeroepen door één persoon uit te schakelen. Het Nederlandse bestuur ging er trouwens minder gemakkelijk toe over leden van de inheemse adel te ontslaan dan zijn eigen mensen; het trachtte juist de aristocratie aan zich te binden door haar allerlei faciliteiten aan te bieden. Subela oppert, dat Multatuli het slachtoffer is geworden van intriges in het district Lebak die waarschijnlijk samenhangen met jaloezie jegens de regent - die een bliksemcarrière had gemaakt - en met een bestaande tweespalt tussen twee groepen ambtenaren, waarvan er een werd aangevoerd door de *djaksa* (openbare aanklager). Dr. J.C. van Leur heeft documenten gevonden uit het bezit van de *djaksa* die overeenkwamen met Multatuli's opgaaf van de buffeldiefstal. Mogelijk fungeerde de *djaksa* als Dekkers tolk in diens communicatie met de Bantamse bevolking. Hoe het ook zij, Multatuli is zeker slachtoffer geworden van zijn eigen manier van optreden, die niet strookte met de mentaliteit van een bureaucraat. Multatuli's menselijkheid was zeer groot en gaaf en daarom was hij als ambtenaar ongeschikt.¹

1. Adji Subela, 'In het spoor van Multatuli in Lebak. Hij wilde dat het Javaanse volk niet mishandeld werd'. In: *Pos Kota*, 18 februari 1987.

Over de regent, Raden Adipati Karta Natanegara, heeft Subela een aantal interessante gegevens vergaard: van de twintig regenten die het district Lebak (na de splitsing van de provincie Bantam in districten) tot 1987 heeft gehad, heeft Natanegara verreweg het langst geregeerd, van 1830 tot 1865. Zijn voorganger, de eerste regent van Lebak, was prins Senadjaja (1816-1830), die uit zijn ambt werd gezet omdat hij de onlusten in zijn district niet aankon. Natanegara had als *demang* van Djasinga - op de grens van Lebak en Buitenzorg (Bogor) - tot twee keer toe groepen 'raddraaiers' eigenhandig ingerekend. Hij werd geacht over magische krachten te beschikken; bij een overstroming zou hij het water van de rivier de Tjoedjoeng in zijn bedding hebben teruggejaagd. Zijn benoeming tot regent van Lebak hield in, dat hij de rang van *patih* oversloeg. Tot een aantal jaren geleden werd het graf van de regent nog geregeld door pelgrims bezocht die er zijn zegen kwamen vragen. Het is volgens Subela dan ook niet verwonderlijk, dat er geen harde bewijzen tegen de regent zijn aangevoerd, want het volk, dat toch al lijdzaam is en de medemens niet wil kwetsen, zou zich zeker niet verstouten zo'n hoog geplaatst persoon een dusdanig affront te maken.²

Over de *demang* van Parangkoedjang (de schoonzoon van de regent, op wie Multatuli de meeste schuld laadde) heeft Subela geen gegevens aangetroffen. Wel heeft hij de zestig kilometer van Rangkasbitung naar het zeer geïsoleerd liggende Parangkujang afgelegd, de laatste dertig kilometer via een modderpad door rubbertuinen. Halverwege heeft hij zijn brommer maar achtergelaten om de rest van de weg lopend af te leggen. Deze streek moet het nog zonder elektriciteit stellen. De regens van de westmoesson vallen van december tot maart, van de oostmoesson tussen juni en september. In de tijd dat Multatuli in Lebak aankwam, had de westmoesson waarschijnlijk zijn piek bereikt. Hoe is het mogelijk, vraagt Subela zich af, dat Multatuli op zo'n zwaar veld inspectietochten ondernam van de namiddag tot midden in de nacht, en dan nog wel te paard. Werd hij soms met toortsen bijgelicht? ³

In het laatste artikel van de reeks ⁴ stelt Subela zich de vraag, in hoeverre de Indonesiërs nu beter af zijn dan in de tijd van Multatuli. Hij concludeert, dat zij nu vrij zijn van het feodalisme in al zijn facetten, maar dat Multatuli

2. Adji Subela, 'In het spoor van Multatuli in Lebak. Wie was Raden Adipati Kartanegara?' In: *Pos Kota*, 17 februari 1987.

3. Adji Subela, 'In het spoor van Multatuli in Lebak. Het kantoor zien van het subdistrict Parangkujang'. In: *Pos Kota*, 20 februari 1987.

4. Adji Subela, 'In het spoor van Multatuli in Lebak. Wij zijn hem dank verschuldigd'. In: *Pos Kota*, 21 februari 1987.

dank verdient omdat hij vanuit een humanistisch standpunt het lijden van het volk ter discussie heeft gesteld. Multatuli's strijd werd echter op meer reële en fundamentele wijze voortgezet door de kleinzoon van zijn broer Jan, E.F.E. Douwes Dekker, over wiens toewijding aan de strijd voor de Indonesische vrijheid niemand enige twijfel koestert.

VAN WILD BEEST TOT GODVREZEND MENS

Op 19 februari, Multatuli's sterfdag, verscheen in *Suara Pembaruan* ('Stem van Vernieuwing', de meer islamitisch gekleurde opvolger van het verboden protestantse dagblad *Sinar Harapan*, 'Straal van Hoop'), een artikel van de hand van Putu Suarthama onder de larmoyante titel: 'Portret van Leed, met Bloedend Hart Geschreven'. Deze journalist citeert de opinies van Dick Hartoko (geb. 1922), oudgediende priester-vertaler, redacteur van het in Yogyakarta gevestigde culturele tijdschrift *Basis* en samensteller van een bloemlezing uit de Indische belletrïe, en van H.B.Jassin (geb. 1917), die de vertaling van de *Max Havelaar* op zijn naam heeft staan, maar in Indonesië vooral ook bekend is door zijn poëtische vertaling van de Koran. Beiden zijn dezelfde mening toegedaan: dat Multatuli de revolutionaire generatie van voor 1945 zeer heeft geïnspireerd. Volgens Jassin is die inspiratie tot in de redevoeingen van de wegbereiders van de vrijheid te traceren.

Aan deze meningen heeft Suarthama weinig toe te voegen; hij laat Multatuli per brief van 24 februari 1856 de Nederlandse ambtenaren in het district Lebak beschuldigen en heeft het nergens in zijn artikel over de regent. In 1857 vertrekt Multatuli naar Europa, daar leeft hij 'als een bohemien en zwerft in zijn armoede en wanhoop rond als een wild dier dat door zijn groep is verstoten.' Doordat Suarthama voor wild dier de woorden *binatang jalang* gebruikt, zal de literair onderlegde Indonesiër onmiddellijk de associatie maken met de vroeggestorven dichter Chairil Anwar (1922-1949), een weerbarstig romantisch expressionist die van zichzelf schreef *aku ini binatang jalang* (ik ben dit wilde beest) en, naar de verhalen gaan, inderdaad ook zo leefde.

In het door buitenlanders veel gelezen dagblad *The Jakarta Post* zegt Hartoyo Pratiknyo, dat Amerika zijn Harriet Beecher Stowe heeft en Holland en Indonesië hun Multatuli. Het leven van de bevolking was in Multatuli's tijd zo ondraaglijk door de combinatie van het Cultuurstelsel en de behoeften van de aan geldgebrek lijdende regent, waardoor er van twee kanten een beroep werd gedaan op de bevolking (ook al was het Cultuurstelsel in Bantam niet zo doorgedrongen).⁵

5. Hartoyo Pratiknyo, *A century after his death, Multatuli lives on in works*. In: *The Jakarta Post*, 21 februari 1987.

Dick Hartoko heeft Multatuli herdacht in het februari-nummer van *Basis* en in het katholieke dagblad *Kompas*, dat net zo'n naam van degelijkheid en goed taalgebruik te onderhouden heeft als in Nederland *NRC-Handelsblad*. Helaas heeft de redacteur die de lay-out verzorgde bij Hartoko's stuk een foto geplaatst van ene R. Darmo Sugito, een gemoedelijk bestevaartje met een *peci* op, het trapeziumvormige hoofddeksel dat Soekarno ook wel droeg.⁶ Maar in het volgende nummer verscheen al een rectificatie en een foto van de echte Multatuli.

In beide artikelen laat Hartoko zeer kritische geluiden horen: de *Max Havelaar* is een aanklacht tegen de roofstaat Nederland die om zijn strekking van belang is voor de jonge lezers: '*Max Havelaar* moet nog steeds door onze jonge generatie worden gelezen, zowel om zich onder te dompelen in de stijl alsook om zich te laten aanvuren tegen allerlei vormen van hypocrisie en koehandel. Het koloniale systeem waar Multatuli zich tegen verzette, is nu verdwenen. Maar hoe zit het met het koloniale systeem op economisch vlak waardoor wij onze buikriem moeten aanhalen om onze schulden af te lossen aan de buitenlandse crediteurs? De feodale leiders oude stijl zijn dood en begraven, maar de bestuurspraktijk en bestuursstijl met een feodale reuk kunnen wij nog steeds om ons heen zien.'⁷ In zijn dagbladartikel vraagt Hartoko zich af, of het feit dat Multatuli zijn licht laat schijnen over het leed van het lage volk onder de macht van de ambtenaren, regenten en *demangs* misschien reden is, dat de film nog steeds niet in Indonesië gedraaid kan worden. Tot slot houdt hij de jonge generatie een leuze uit de vrijheidsstrijd voor: *Maju tak gentar, membela yang benar*. (Vooruit zonder vrees, verdedig wat juist is).

Op 7 maart 1987 organiseerde de HISKI (Alumni-vereniging van de Faculteit der Letteren van de Universitas Indonesia) in Jakarta een Multatuli-herdenkingsdag. Het woord werd er gevoerd door de islamitische ideoloog en popularisator Yusuf Abdullah Puar (geb. 1917). Puar werd op deze formeel geleide bijeenkomst geïntroduceerd als free lance-schrijver en voormalig functionaris van het Ministerie van (Binnenlandse) Voorlichting. Hij heeft boeken geschreven over de staatsideologie, godsdienst en de vrijheidsstrijd, waarvan enkele op school worden gebruikt. Zo verschenen in 1979 'Begeleiding voor adolescenten inzake seksuele vraagstukken' en 'De strijd van Ayatollah Khomeiny' - welk werk door de Iraanse ambassade

6. Dick Hartoko, 'Hij die veel geleden heeft'. In: *Kompas*, 3 maart 1987.

7. Dick Hartoko, slotpassage in zijn rubriek *Tekens van de tijd*. In: *Basis*, februari 1987.

te Jakarta in het Engels is vertaald -, in 1980 een boek over een halve eeuw Bahasa Indonesia en in 1981 'De entree van de Islam in Indonesië' waarmee de schrijver beoogde de versie van koloniale historici te corrigeren. Puars lezing over Multatuli bestond uit een saai en hier en daar kreupel relaas over het leven van Douwes Dekker. Hij stelde, dat de klagers door een vijand van de regent naar Lebak waren gezonden - waar Dekker zich niet van bewust was. Opmerkelijk is, dat Puar de twee brieven van Multatuli aan Koning Willem III (van 18 januari resp. 5 mei 1860) integraal in vertaling citeerde. Discussie en confrontatie van meningen achtte Puar niet passend voor een herdenkingsbijeenkomst, en trouwens, over Multatuli valt noch in Europa noch in Indonesië overeenstemming te bereiken!

Puars lezing werd in drie afleveringen in de nationalistische krant *Merdeka* geplaatst.⁸ Bij de eerste aflevering werd een portret geplaatst van E.F.E. Douwes Dekker, met de vermelding 'Multatuli', de dag erna het portret van Multatuli zelf, zonder verdere rectificatie. Een gecondenseerde versie van de lezing verscheen in de *Indonesian Observer*.⁹ Het volgende citaat geeft goed weer, hoe Puar de essentie van Multatuli ziet: *His keen spirit was eager to comprehend God, to Whom he was dedicated in all sincerity and humility. But he was inclined to revolt against anything inequitable and unfair.*

ONTWIKKELINGSWERKER AVANT-LA-LETTRE

Op 12 maart 1987 publiceerde de *Suara Pempbaruan* een artikel van K.S. Depari, die daarin op bescheiden wijze naar voren brengt, dat hij van mei tot en met juli 1960 in het te Medan verschijnende dagblad *Mimbar Umum* een soort bloemlezing in vertaling uit de *Max Havelaar* heeft gepubliceerd.¹⁰ Evenals Hartoko en Jassin memoreert Depari de invloed van *Max Havelaar* op Indonesische nationale strijders, maar ook staat hij lang stil bij de door Multatuli geïnspireerde Ethische Politiek, waartoe C. van Deventer, advocaat in Semarang en verre verwant van Multatuli, de stoot gaf met zijn beroemde Gids-artikel 'Eene Eereschuld' (1899). Hierin bepleitte hij, dat de uit Indonesië afkomstige baten zouden worden terugbetaald door ze

8. Yusuf Abdullah Puar, 'Herdenking van het honderdste sterfjaar van Multatuli'. In: *Merdeka*, 9, 10 en 11 maart 1987.

9. Yusuf Abdullah Puar, 'One century after Multatuli's Death'. In: *Indonesian Observer*, 3 en 10 april 1987.

10. K.S. Depari, Nogmaals *Max Havelaar*, Herdenking van het honderdste sterfjaar van Eduard Douwes Dekker. In: *Suara Pempbaruan*, 12 maart 1987.

vooral voor irrigatie, emigratie en educatie te bestemmen. Depari schrijft, dat juist aan deze drie gebieden nog altijd prioriteit wordt gegeven in elk Vijfjarenplan van de Republiek Indonesia. Verder belicht Depari Dekkers periode in Menado. Hij vindt het tekenend voor Dekkers begrip van de situatie, dat hij het volk aanspoorde tot gevarieerde aanplant en waarschuwingen liet horen tegen te grote afhankelijkheid van de rijst. In zijn afscheidsrede tot de ambtenaren aldaar maande hij hen om steeds het heil van het volk voor ogen te houden, om zo de vrede te handhaven. Depari meent - wellicht niet zonder politieke bijbedoelingen - dat deze woorden van Multatuli de moeite waard zijn om nageleefd en uitgevoerd te worden.

LEVEND ALS DE KARBOUWEN

In de *Kompas* van 18 maart 1987 vertelt de journaliste en vertaalster Gadis Rasid (1923-1988) over haar met Paul van 't Veer gemaakte tocht naar Parakan Salak en Purwakarta.¹¹ Dit doet zij op levendige wijze, vol aandacht voor persoonlijke details en vooral voor Multatuli's verhouding tot zijn eerste vrouw, Everdine van Wijngaarden. In Parakan Salak - de eerste theeplantage van Nederlands-Indië - heeft hij haar leren kennen. Bij de plantage gekomen, konden de 'pelgrims' echter geen huizen ontdekken en hun komst wekte de argwaan van de veiligheidsdienst. In Purwakarta was echter meer te zien. Gadis schrijft: 'Purwakarta heeft iets speciaals, namelijk een grote ronde vijver op de plek waar in steden op het eiland Java gewoonlijk de aloon-aloon zich bevindt. Eromheen staan gouvernementsgebouwen. Een ervan was de plaats waar Douwes Dekker werkte en ernaast staat het huis van Dekkers meerdere. In dat huis woonde een nichtje van deze ambtenaar, Cateau Teunisz. Ofschoon al verloofd met Everdine, nam Douwes Dekker de gelegenheid te baat om Cateau het hof te maken. En dit alles rapporteerde hij in zijn brieven aan Everdine, en... hoe bestaat het... Everdine werd niet boos.'

Multatuli, gaat Gadis verder, was een knappe man en gemakkelijk in de omgang, dus het wekt geen verbazing, dat vele vrouwen zich tot hem aangetrokken voelden. Hijzelf wees die toenadering niet af. In Natal leefde hij samen met een *njai*: Si Oepi Keth. Tussen haakjes voegt Gadis toe *kumpul kebo* - een uit het 'decadente' Yogyakarta afkomstige, inmiddels algemeen gebruikelijke uitdrukking voor 'samenleven' met de kwaadaardige bijklank die

11. Gadis Rasid, 'In het spoor van Multatuli'. Samen met wijlen Paul van 't Veer. In: *Kompas*, 18 maart 1987.

het Nederlandse 'hokken' ook bezit. Letterlijk betekent *kumpul kebo* zo ongeveer: het samenklitten van karbouwen, en dat geeft meteen aan hoe er in Indonesië in brede kringen wordt neergekeken op het ongehuwd samenwonen. Daarmee onderscheid je je in niets van de beesten! We zijn weer terug bij het 'wilde beest' dat Multatuli ook was, de man die terwijl hij officieel nog met Everdine gehuwd was, *kumpul kebo* pleegde met Mimi. Aan het thema 'Multatuli en de vrouwen' is in mei 1988 een uitgebreide, wel wat verlekkerde, reportage gewijd in *Intisari*, de Indonesische versie van 'Het Beste'.¹²

MULTATULI EN DE INDONESISCHE ZIEL

Op 5 april 1987 liet *Kompas* vier bekende Indonesiërs aan het woord over Multatuli.¹³ Jassin prijst de complexiteit van de problematiek in de *Max Havelaar* die hij ten voorbeeld stelt aan de Indonesische literatuur. De socioloog Arief Budiman (geb. 1941) zegt, dat Multatuli altijd actueel zal blijven door de menselijke kern van zijn problematiek: rechtvaardigheid en de verdediging van de kleine man. De romanschrijver en politicoloog Ashadi Siregar (geb. 1945) vindt Multatuli geen revolutionair in de anti-koloniale zin van het woord. Hij staarde zich blind op de inheemse elite (evenals trouwens de Indonesische nationalist Tjipto Mangoenkoesoemo) en zag voorbij aan het feit dat die elite door haar deelneming aan het koloniale systeem de met haar stand geassocieerde ridderlijke eigenschappen goeddeels was kwijtgeraakt. De bekende schrijver Mochtar Lubis (geb. 1922) vindt, met het oog op allerlei monopolies en nog steeds voorkomende onderdrukking, Multatuli een actueel schrijver, maar beweert als literator niet erg van hem onder de indruk te zijn. De journalist van *Kompas* noteert: 'Als literator was Multatuli niet zo bijzonder, men kan zelfs zeggen dat hij geen literator was. Want voor Mochtar Lubis moet een literator meer betrokken zijn, en Multatuli kon niet diep in de ziel van het Indonesische volk doordringen. Hij bleef alles zien door de bril van een vreemdeling. De speciale kwaliteit van Multatuli is slechts gelegen in zijn moed om tegen de stroom in te gaan en het thema van de menselijkheid te entameren.'

Tegen deze mening van Lubis komt Dick Hartoko op in *Kompas* van 26 april, onder de verontwaardigde titel: 'Multatuli geen literator?'. Met het criterium van Lubis zouden Forster (*A passage to India*) en Conrad (*Lord Jim*) als literatoren falen, omdat ze niet tot de ziel van het volk van India en van

12. 'Multatuli en de vrouwen'. In: *Intisari*, mei 1988, p. 169-185.

13. bud/jup/pom/sts, "'Multatuli" heden. Het kleine volk verdedigen'. In: *Kompas*, 5 april 1987.

de Dayaks doordrongen. Afgezien daarvan, meent Hartoko dat Multatuli zich wel degelijk kon inleven in de Indonesische ziel, getuige de ballade van Saïdjah en Adinda. En we moeten ook niet vergeten, dat Multatuli schreef voor het Nederlandse volk, waarvan hij de ziel zeker goed heeft gepeild blijkens de ondertitel van *Max Havelaar*: '[...] "de koffijveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij." Ja, dat is de diepste ziel van het Nederlandse volk, een volk van kooplieden.'

Toch wordt Multatuli in 1987 in Nederland herdacht als revolutionair denker en uitstekend schrijver. *Max Havelaar* is dan ook geen rapport, pamflet of brochure, maar een roman; Multatuli heeft allerlei literaire middelen aangegrepen om zijn doel te bereiken, dat wil zeggen de lezers ervan te overtuigen dat de schrijver gelijk heeft. Tot slot zegt Hartoko dat vóór Multatuli anderen de exploitatie en onderdrukking van de inlanders hebben belicht, maar dat het Multatuli pas lukte een grote schok teweeg te brengen, omdat hij literatuur maakte. 'Hij is er niet in geslaagd carrière te maken, hij is mislukt als ambtenaar, maar hij is schitterend geslaagd als letterkundige.'¹⁴

MAX HAVELAAR VRIJGEGEVEN

Nadat het enkele maanden stil was gebleven rond Multatuli, kwam hij weer volop in de belangstelling, doordat op 13 juli 1987 de op zijn roman gebaseerde film 'Max Havelaar' werd vrijgegeven. Op een pleno vergadering van het Bureau voor de Filmkeuring dat hem in 1975 had verboden, stemden 22 van de 36 leden voor vrijgeving.¹⁵ Dit besluit kwam niet helemaal als een verrassing. Sinds het aantreden van een nieuwe minister van Onderwijs en Cultuur, Fuad Hassan, heerste er op cultureel gebied een liberaler sfeer dan voordien. Zo werd er in het voorjaar van 1987 aan de Universitas Indonesia een groots opgezet *seminar* gehouden over de nationale cultuur, waar een grote verscheidenheid aan (soms kritische) geluiden viel te beluisteren.¹⁶ In het najaar van 1987 (23-27 november) werd aan dezelfde Universitas Indonesia een congres gehouden over Nederlandse studiën in Indonesië. Multatuli was een belangrijke focus van het congres, met maar liefst zeven aan hem gewijde lezingen. In het Erasmushuis was de grote Multatuli-

14. Dick Hartoko, 'Multatuli geen literator?' In: *Kompas*, 26 april 1987.

15. Zie: Putu Setia, Muchsin Lubis & Tri Budianto S., 'De lange weg van Max Havelaar' en 'Over de verdwenen sequenties'. In: *Tempo*, 26 september 1987.

16. Dit was het vierde nationale cultuur*seminar* in de Indonesische geschiedenis. De eerste drie dateren van 1948, 1951 en 1954, toen de staat nog in de prilste opbouwfase verkeerde.

tentoonstelling van het Letterkundig Museum opgesteld ('Een parelduiker vreest de modder niet'). In dezelfde week ging de film in diverse bioscopen draaien. De eerste (gratis) vertoning vond plaats in het Erasmushuis, voor een overvolle zaal die door Rudy Kousbroek werd toegesproken. Eveneens in die week vond er in het culturele centrum van Jakarta, de TIM, een forumdiscussie plaats over de actualiteit van Multatuli¹⁷, terwijl in Bandung na een door de 'Kine Klub' georganiseerde vertoning van de film een levendige gedachtenwisseling plaats vond over de met *Max Havelaar* samenhangende *issues*. Andere mij bekende discussies over *Max Havelaar* zijn gehouden aan de Universitas 11 Maret in Solo, de Technische Universiteit ITB te Bandung en, weer in UI-verband, door een groep antropologen die op 15 maart 1988 een *seminar* bijwoonde over 'cultuur in het perspectief van de ontwikkeling'. De film heeft in Jakarta ten minste 52.000 toeschouwers getrokken, terwijl dat er in Bandung op zijn minst 44.000 waren. Cijfers over de regio zijn mij niet bekend. Deze aantallen zijn op zich niet erg schokkend, maar wat wel opvallend is, is het grote aantal besprekingen dat de *Max Havelaar* als film ten deel is gevallen: ruim honderd. Geen enkele andere film, Indonesisch of buitenlands, kan daaraan tippen. Over een door het tijdschrift *Film* uitgeschreven essaywedstrijd kom ik later nog te spreken.

17. Zie: W. van Rooyen, 'Wat in Lebak gebeurd is, gebeurt nog elke dag'. In: *Vrij Nederland*, 5 december 1987, en Rudy Kousbroek, 'Hoe denken andere mensen?' In: *NRC Handelsblad*, 29 april 1988.

REACTIES OP HET BESLUIT VAN DE FILMKEURING

De filmkeuring heeft de film vrijgegeven op voorwaarde dat hij de titel 'Max Havelaar' zou dragen en niet 'Saïdjah en Adinda' zoals men aanvankelijk van plan was. De film is ietwat bekort om hem verteerbaarder te maken voor het Indonesische publiek, dat niet van lange films zou houden. Er zijn echter geen potentieel aanstootgevende scènes verwijderd, met uitzondering wellicht van de preekscène in de kerk waardoor de film wordt omlijst. De filmrecensent van *Kompas* tekende daar wel protest tegen aan; hij noemt de kerk in deze scène 'een arena [...] voor het bereiken van politieke doeleinden. En tot op de dag van vandaag zien we dat er om wille van zekere politieke doeleinden van de godsdienst wordt afgeweken. Het was voor het Bureau voor de Filmkeuring [...] een probleem hoe het Indonesische publiek duidelijk te maken dat er in de *Max Havelaar* een digressie plaats heeft van de kerk. Het weglaten van de preekscène is echter niet de beste uitweg. Want laten we niet geringschattend doen over het oordeelsvermogen van het publiek. Dat zou neerkomen op 'cultureel kolonialisme'. En laten we de door de censor verwijderde stukken openbaar maken. Het lijkt mij beter een soort van inleiding te geven aan het begin van de film dan erop los te knippen.'¹⁸ Een lezer van *Kompas* vond dat de film door deze ingreep te plotseling eindigde en vergeleek hem met een knap meisje waarvan het haar, de wimpers en wenkbrauwen zijn weggeschoren. 'We weten dat ze knap is, maar hoe ziet ze eruit?'¹⁹

Deze opmerking zou evengoed op vele andere geïmporteerde films kunnen slaan die vaak nog door de distributeur zelf 'op lengte' worden gesneden. (Uit *The last emperor* bij voorbeeld zijn 40 minuten weggeknipt). Wat telt, is het besluit om de film 'Max Havelaar' vrij te geven, zonder censuur van betekenis. Indonesië heeft de controversie rond *Multatuli* aangedurfd. De eigenaar van het bedrijf *Mondial Motion Pictures*, samen met Fons Rademakers producer van de 'Max Havelaar', toonde zich uitermate tevreden. Volgens hem bleek uit de beslissing een progressie in het denken van de filmkeuring.²⁰ In een Engelstalige krant werd de film binnengehaald onder de titel *Homecoming of Multatuli*, niet zonder een kritische kanttekening: 'Waarom heeft het onze weinig toeschietelijke ambtenarij twaalf jaar

18. Marselli, 'De film "Max Havelaar". Het koloniale systeem aangeklaagd'. In: *Kompas*, 29 november 1987.

19. Sudarsono, 'Oh, Max Havelaar'. in: *Kompas*, 27 januari 1988.

20. *Indon.-Dutch 'Max Havelaar' passes censor after 12 years*. In: *Indonesian Observer*, 21 november 1987.

gekost om een aangrijpende film gebaseerd op Multatuli's grootse roman *Max Havelaar* vrij te geven? Het gerucht ging dat er teveel nadruk lag op de onderdrukking van de Indonesiërs door inlandse heren die goede betrekkingen hadden met het Nederlandse koloniale bestuur. Inderdaad, er is veel te zeggen voor behoedzaamheid om een ontluikend besef onder Indonesiërs dat kolonialisme niet langer het monopolie van de blanke is geen voedsel te geven.²¹

TEGENSTANDERS

De belangrijkste tegenstemmen kwamen van Subagio Sastrowardoyo (geb. 1924), bekend dichter en essayïst en onderdirecteur van staatsuitgeverij Balai Pustaka, van de 25-jarige Akhmad Kusaeni, afgestudeerde rechtenstudent van de Universitas Indonesia en afkomstig uit de Lebakse adel, en van twee mensen die direct bij het maken van de film betrokken waren geweest: Mochtar Soemodimedjo, bekend regisseur van revolutiefilms - die Fons Rademakers bijstond als Indonesisch co-regisseur -, en de felste Multatuli-bestrijder in Indonesië: D.A. Peransi. De laatste is *auctor intellectualis* van twaalf scènes waarin de verhouding tussen Saïdjah en Adinda volgens een Indonesisch Romeo en Julia-patroon werd uitgewerkt en waarin de strijd van het Bantamse volk tegen de koloniale onderdrukker werd getoond in de vorm van *flash-backs*. Mochtar Soemodimedjo heeft die scènes gefilmd, maar zag ze tot zijn frustratie niet terug in de definitieve montage. Deze vier tegenstanders van de *Max Havelaar* vinden dat de film geen recht doet aan de strijd van het volk tegen de koloniale overheerser en dat er afbreuk wordt gedaan aan de goede naam van de regent. Het tweede verwijt betreft het boek evenzeer als de film.

DE REGENT EN DE ADAT

Vooral Subagio neemt het voor de regent op. Hij richt zijn verontwaardiging tegen het feit, dat Multatuli de bij name genoemde regent een slechte naam heeft bezorgd en zich kennelijk nooit heeft afgevraagd hoe de nazaten van de regent, die ook hoge posities bekleden, dat zouden vinden.²² Een van hen, Akhmad Kusaeni, klaagt: '[...] voor ons, nazaten van de regent of familie van het Bantamse volk, hebben de roman en de film *Max Havelaar* de

21. *Homecoming of Multatuli*. In: *Indonesian Observer*, 24 november 1987.

22. Subagio Sastrowardoyo, 'Max Havelaar in de Indonesische samenleving'. In: *Suara Pembaruan*, 21 december 1987.

naam van de familie en de streek voor eeuwig bezoedeld. De schrammen die ons als nazaten van de corrupte en verderfelijke regent of afstammelingen van het arme en bloedarmoedige Bantamse volk in ons gezicht zijn aangebracht, zullen nooit uit het geheugen van de mensen worden weggewist als hier niet onmiddellijk een correctie op komt.²³ Een andere recensent heft de vinger tegen Douwes Dekker omdat hij de regent eruit wilde werken: 'En zulk streven, iemand opzij te schuiven die zo'n grote macht heeft en zo hoogwaardig is in het oog van een deel van zijn volk, kan niet anders gewaardeerd worden dan als een geenszins prijzenswaardige politieke actie.'²⁴ Als de regent er niet meer zou zijn geweest, zou het volk van Lebak zich hebben gevoeld als kuikens die hun kloek kwijt waren en dan zouden ze gemakkelijker ten prooi zijn gevallen aan hun tegenstander, de Nederlandse overheerser!

De kernvraag is natuurlijk de bekende vraag naar de *adat*, het twistpunt tussen Rob Nieuwenhuys en zijn bestrijders: hoe ver ging de *adat*? Maakte de regent er misbruik van of niet en in hoeverre kan men de *adat* vanuit een historisch oogpunt aanvaarden als een rechtvaardiging voor bepaalde handelingen van de regent? Een beetje triestig zegt de nazaat van de regent dat de ambtenaren van het Binnenlands Bestuur het waardensysteem van de regent niet begrepen of niet wensten te begrijpen. Het volk knipte met liefde het gras op het erf van hun regent, om hem eer te bewijzen en hem te dienen. Zelfs het afnemen van karbouwen door de *demang* uit naam van de regent heeft Multatuli verkeerd beoordeeld: dat was de zogenaamde *pundutan*, een gebruikelijk eerbewijs. De dienende functie vervult het volk met trots en vreugde.²⁵

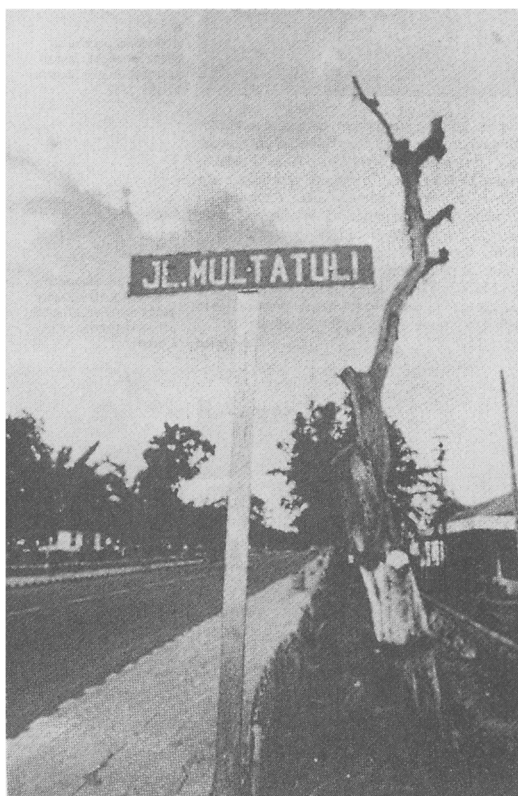
Dit is ook precies de mening van Subagio, die er tijdens de discussie in de TIM een schepje bovenop deed door te zeggen dat de *adat* nog steeds een belangrijke en positief te waarderen rol speelt in de Indonesische samenleving. De door Subagio en Kusaeni gelanceerde verdediging van de regent, respectievelijk aanval op Multatuli's begrip van de Indonesische cultuur is geheel en al in de geest van Rob Nieuwenhuys, die zijn standpunten heeft neergelegd in het in 1987 verschenen *De mythe van Lebak*. Een eerdere versie hiervan heeft al in 1977 in een Indonesische vertaling het licht gezien

23. Akhmad Kusaeni, 'Is het waar dat de Regent van Lebak "verrot" was?' In: *Pelita*, 27 december 1987.

24. Sanusi Suryapermana, 'Waarom is "Saidjah en Adinda" nodig?' In: *Pikiran Rakyat*, 3 oktober 1987.

25. Aldus ook de uit Lebak afkomstige H. Misbach Yusa Biran, hoofd van de vereniging Werknemers van Film en Televisie, in: *Bintang Indonesia*, 1 oktober 1987.

onder de titel *Hikayat Lebak*. (Een *hikayat* is een verhaal waarin historische en fictionele elementen met elkaar samengaan, zoals in onze middeleeuwse kronieken). Nieuwenhuys verdedigt een 'Indonesië-centrisch' gezichtspunt, dat meer rekening zou houden met de inheemse culturele waarden. Hij voert een groot aantal gevallen aan van anti-Nederlandse 'onrust, opstootjes en opstanden' in het Bantamse, ter illustratie van de weerzin die er heerste tegen de vreemde machthebbers. Als we echter weten, dat onze fameuze Karta Natanegara zijn snelle promotie tot regent te danken had aan zijn doortastende optreden tegen een groep politieke opstandelingen, dan rijst de vraag hoe Indonesië-centrisch de verdediging-door-dik-en-dun van een regent is die zich zo duidelijk opstelde als handhaver en handlanger van het koloniale gezag.

COLLABORATIE

In de Indonesische discussie naar aanleiding van de film is ook het zwaarbeladen woord 'collaboratie' gevallen. De Indonesische producer formuleert het als volgt: 'Wij hoeven ons niet te schamen. In de hele wereld kan een systeem van vreemde overheersing bestaan, omdat er altijd gecollaboreerd wordt door het overheerste volk zelf.'²⁶ In *The Jakarta Post* is het wat scherper verwoord: 'In die officiële positie was hij [Douwes Dekker] vol afschuw voor de manier waarop het Nederlandse koloniale systeem van die tijd gebruik maakte van de lokale aristocratie en bureaucratie om gewone Indonesiërs uit te buiten'.²⁷

In de Bandungse krant *Pikiran Rakyat* wordt fors stelling genomen tegen het monsterverbond van feodale en koloniale heren: '[...] los van het politieke verband, kunnen de kijkers een wijsheid uit de film 'Max Havelaar' opdoen. Die wijsheid is dat niet alle Nederlanders als overheersers corrupt waren. Er zijn er ook zoals Max Havelaar die zeer heroïsch het onderdrukte volk verdedigden. Aan de andere kant waren niet alle overheerste Indonesiërs goed, maar zaten er ook veel corrupte lieden onder, met name de adel, de regent, de *demang* en anderen die het volk uitpersten en knevelde. [...] Het is het verbond tussen de koloniale corruptie van Nederland en het Indonesische volk zelf dat resulteerde in honderden jaren lange onderdrukking en uitpersing van het Indonesische volk. [...] Wij hebben een mythe dat als de regent iets vraagt aan het volk, dat dit volk zich dan tevreden voelt en er trots op is om het door de regent gevraagde te geven. De film laat heel mooi zien, dat het volk allerminst tevreden is als zijn karbouwen door de regent worden gevraagd. Max wil bewijzen dat het volk gedwongen wordt, maar slaagt niet in zijn opzet, omdat het volk bang is voor mishandeling door zijn regent of *demang*. Dus helemaal niet wegens het gezag dat de regent of *demang* bezitten.'²⁸ Wie Rob Nieuwenhuys' *De mythe van Lebak* kent, kan in dit gebruik van het woord mythe, uit Indonesische koker, een interessante tegenstem beluisteren. Een stem die niet te onderschatten is, is die van oud-minister van buitenlandse zaken en

26. Sayadi, 'Geduldig wachten op de censor'. In: *Editor*, 5 september 1987, en Pr, "'Saidjah en Adinda" pas vrij na tien jaar in het magazijn van de censor'. In: *Berita Buana*, 13 december 1987.

27. Hartoyo Pratiknyo, 'Commemoration week is held to honor Multatuli'. In: *The Jakarta Post*, 23 november 1987.

28. Muhammad Ridlo 'Eisy, 'Riskante ideologie van corruptie. Overwegingen uit de discussie over de film "Max Havelaar"'. In: *Pikiran Rakyat*, 2 december 1987.

staatsideoloog Roeslan Abdulgani (geb. 1914): 'Het is zo, dat men in de *Max Havelaar* een zeer scherpe kritiek op wetsverkrachting vindt, getiteld: 'Barbertje moet hangen'. Daarnaast stuiten we op de tragedie van Saïdjah en Adinda waarin het lijden van de Bantammers wordt uitgebeeld als een gevolg van de onrechtvaardigheid van het kolonialisme en van het inheemse feodalisme. Zij werden het slachtoffer van afpersingen door hun eigen districtshoofden, en dit alles werd zomaar door de Nederlandse ambtenaren getolereerd.'²⁹

Tegen de stelling dat de *adat* zo goed zou zijn en een rechtvaardiging voor allerlei onderdrukkende handelingen, pleitten ook twee andere bekende Indonesische politici: de oud-minister van buitenlandse zaken Sunario (geb. 1902) verklaarde tijdens de discussie in de TIM, dat het feodale systeem (waar de *adat* immers een integrerend bestanddeel van is) onrechtvaardigheden bezat. Radicaler kwam de internationale diplomaat Soedjatmoko (1922-1989) in het geweer. Volgens hem mogen we niet vergeten dat de geschiedenis van Java een geschiedenis is van voortdurende boerenopstanden en in dat licht bezien is de *adat* 'utter nonsense'. En wat Multatuli betreft: 'He has gone beyond the limits of his time by his human commitment'.

NIEUWENHUY'S VISIE TER DISCUSSIE

De mythe van Lebak staat ter discussie, ook in Indonesië. In twee artikelen wordt expliciet naar Rob Nieuwenhuys' *Hikayat Lebak* verwezen. In een speciaal Multatuli-katern van het belangrijkste opinieweekblad, *Tempo*, worden enkele kritische standpunten van Nieuwenhuys geciteerd, maar daar wordt dan de volgende redenering aan vastgeknoopt: 'Inderdaad is dat veel kritiek en ook harde kritiek. Maar als daarmee aan de naam van Douwes Dekker ofwel Multatuli geen afbreuk wordt gedaan, moeten we dan misschien niet het volgende zeggen. Waartoe werd het kolonialisme afgeschaft als het feodalisme het volk blijft onderdrukken? Wellicht droeg het volk van Lebak inderdaad van ganser harte zijn karbouwen over en verrichte het van ganser harte verplichte arbeid. Maar is dat in overeenstemming met de menselijke waardigheid? Hoe dan ook, Multatuli, die op 19 februari 1887 stierf, heeft stem gegeven aan hen die door de macht worden verpletterd, in

29. Dr. H. Roeslan Abdulgani, 'Nog eens Multatuli: Slechts een Nederlandse literator, niet onze held'. In: *Merdeka & Indonesian Observer*, 11 december 1987.

naam van wat dan ook.³⁰In het culturele tijdschrift *Basis* verscheen een artikel³¹ waarin de controverse rond Multatuli herleid wordt tot die tussen twee groepen mensen: zij die voorrang geven aan de waarheid in de *Max Havelaar* en zij die er alleen maar een goede roman in willen zien, zoals Subagio Sastrowardoyo en Rob Nieuwenhuys. Deze bespreker betoogt dat de *Max Havelaar* in grote lijnen wel waarheid moet bevatten. Hoe was het anders te verklaren dat landheren in Batavia en Buitenzorg tuk waren op de stroom arbeidskrachten die het onderdrukte Bantam was ontvlucht? Ten slotte wordt Multatuli zelf aan het woord gelaten om hem te vrijwaren van Droogstoppelachtige kritiek: zijn uitspraak dat 'Wat verdichtsel is in het bijzonder, waarheid wordt in het algemeen', is de sleutel tot zijn boek *Max Havelaar*.

DE ONTBREKENDE HELDEN

Geen recensent is zo ontevreden over de film 'Max Havelaar' als D.A. Peransi, de schrijver van de geweigerde scènes. Naar eigen zeggen trok hij zich indertijd als co-regisseur terug omdat hij zich niet kon verenigen met het scenario, waarin de Bantammers werden afgeschilderd als een apathisch volk. Hij vindt de film in zijn definitieve versie een typisch Nederlands produkt, een film om je handen mee in onschuld te wassen. Deze karakteristiek staat als titel boven een interview met Peransi dat gepubliceerd werd in *Bintang Indonesia* ('Indonesische Ster') een 'tabloid' over muziek, film en amusement voor jonge mensen.³² Als de discussie over *Max Havelaar* al een eind op streek is geraakt, grijpt Peransi zelf naar de pen en schrijft de langste bijdrage van alle: '*Max Havelaar*, een ontstellende Nederlandse mythe'³³

Het is een fel stuk, niet zonder rancune geschreven, met veel citaten uit Multatuli-literatuur en ook nog een spootje van triomf: dankzij een essay van Peransi heeft de censor indertijd de film verboden. In dit nieuwe essay betreurt hij het, dat de mythe dat Multatuli een groot literator is zulke vormen heeft aangenomen dat schoolkinderen daar ook geloof aan moeten hechten. Multatuli wordt zelfs zowat een held van Indonesië genoemd!

30. Zaim Uchrowi & Bambang Bujono, 'Max Havelaar of de hikayat van Lebak?' In: *Tempo*, 5 december 1987.

31. Paul W. Suleman, 'Controverses pro en contra Max Havelaar'. In: *Basis*, jrg. 37, nr. 2, februari 1988, p. 42-49.

32. Widi Santoso, 'D.A. Peransi: een film om je handen mee in onschuld te wassen'. In: *Bintang Indonesia*, 1 oktober 1987.

Peransi had de verdraaide versie van de geschiedenis die in het boek *Max Havelaar* wordt opgehangen willen bijstellen. Dat is immers ons recht als vrij volk? Zijn onderzoek naar de Bantamse geschiedenis vormde de inspiratie voor twaalf nieuwe scènes die uit het eindprodukt zijn geweest. De huidige film laat zien hoe het Bantamse volk zich gewillig in de bajonetten stort. De geschiedenis leert echter, dat het volk 'sinds 1830 onophoudelijk de wapens heeft opgenomen tegen de expansie van het Nederlandse kolonialisme. [...] De Bantammers zijn niet slechts lijdend voorwerp. Zij hebben ook gevoel van eigenwaarde en zullen niet in een ravijn opduiken om zich tegen Max Havelaar over hun lot te beklagen.'

Geen der critici formuleert het zo extreem als Peransi, maar verscheidene van zijn standpunten worden wel door anderen gedeeld. Peransi's mening dat de film de Nederlandse zonden schoon moet wassen komt ook naar voren in *Pikiran Rakyat* van 2 december 1987, waar de systematische wijze waarop de Nederlanders hun tegen de Indonesiërs begane wreedheden in de doofpot trachten te stoppen wordt vergeleken met de wijzigingen die de Japanners in hun geschiedenisboekjes hebben aangebracht. Het gaat hier om het beeld dat de film geeft, niet het boek, hoewel het niet bij iedere criticus altijd even duidelijk is of hij zijn oordeel niet voor beide laat gelden. In het sinds 1987 bestaande opinieweekblad *Editor* staat een stuk dat in toon niet zoveel voor Peransi onderdoet: 'Een mythe nieuw leven inblazen'.³⁴ Volgens de auteur zegt de film niets over het Bantamse volk, 'behalve als kralen die de grootheid van Max Havelaar moeten tooien. De geest van verzet is vrijwel uitsluitend zijn privilege, terwijl het volk wordt afgeschilderd als een achterlijk, zwak, apathisch zootje. Het lijkt alsof het volk geen ziel heeft. Alleen maar lijdend voorwerp is.' De auteur spreekt zijn bevreemding uit over de zelfmoord van Saïdjah in de bajonetten van de Compagnie. Voor hem staat vast, dat de film is gemaakt met de bedoeling om een mythisch portret van Max Havelaar te geven.

33. D.A. Peransi, 'Een ontstellende Nederlandse mythe'. In: *Suara Pembaruan*, 14 december 1987.

34. Wienardi, 'Een mythe nieuw leven inblazen'. In: *Editor*, 5 december 1987.

DE PERSOON VAN DOUWES DEKKER

Over de vraag of Multatuli het Indonesische volk verdedigde of alleen maar voor zijn eigenbelang opkwam heerste hier en daar de nodige twijfel. Op de eerste dag van het aan de Universitas Indonesia gehouden congres las een bejaarde medewerker van het aan het leger gelieerde dagblad *Berita Yudha* tijdens de discussie zijn commentaar voor, dat net die ochtend was afgedrukt: 'Dr. G.A. Brands schrijft in zijn voorwoord in het boek *Max Havelaar*, uitgegeven door het Nederlands-Indische Departement van Onderwijs in Australië (1946), onder meer het volgende. Nadat Douwes Dekker in Nederland niet het idee had gekregen dat hij zou worden gerehabiliteerd, schreef hij in Brussel *Max Havelaar* in de hoop dat hij in zijn functie zou worden hersteld en dat de Javanen beter behandeld zouden worden. Voordat Douwes Dekker zijn boek publiceerde, droeg hij het eerst aan de regering over met de verklaring dat het boek niet zou worden gepubliceerd indien hij in overeenstemming met zijn dienstjaren in zijn positie zou worden hersteld en gepromoveerd zou worden tot resident, op Java. Dat verzoek werd door de Nederlandse regering geweigerd. Uit dit verzoek blijkt voor schrijver dezes zonneklaar dat Douwes Dekker in werkelijkheid een groot koloniaal (overheerser) was. Per slot van rekening verzocht hij naar Java terug te mogen keren om als Grote Meneer weer over het Indonesische volk te heersen.'³⁵

Dit is nog vriendelijk uitgedrukt in vergelijking met Peransi, die in zijn interview met *Bintang Indonesia* bitst: 'Multatuli schreef om zichzelf te verdedigen. Hij zocht overal naar redenen voor zijn falen en sympathie [...] Het voornaamste is dat dat boek geen voetnoot is bij de geschiedenis maar een opstel dat moest bijdragen tot zijn zelfvergroting. Het weerspiegelt zijn verwachting de allergrootste kampioen te worden.'³⁶ De eerder genoemde jeugdige nazaat van de regent citeert in zijn artikel Multatuli's neef Swart Abrahamsz, die zijn oom 'neurasthenie' aanwreef. Dat klopt, meent Akhmad Kusaeni: deze zielstoornis is in beginsel aanwezig in '[...] zijn sterke gerichtheid op zichzelf en zijn onvermogen om zijn emoties te beteugelen.'³⁷

Enkele recensenten accentueren juist Dekkers positieve eigenschappen: uit de te Bandung gehouden discussie komt naar voren, dat Multatuli een

35. Soegiyanto, 'De Nederlandse ambassadeur opent de Multatuli-tentoonstelling'. In: *Berita Yudha*, 23 november 1987.

36. Zie: noot 32.

37. Zie: noot 23.

romanticus en een idealist was.³⁸ Herry Dim herhaalt dit standpunt in *Pikiran Rakyat* van 5 december 1987 en noemt Multatuli 'flamboyant'. Het dagblad *Berita Buana* geeft een heel gemoedelijke beschouwing weg: 'Eduard Douwes Dekker of Multatuli of *Max Havelaar* is een Nederlandse withuid. Hij was vroeger wel degelijk koloniaal ambtenaar. Maar hij was een eerlijk Nederlander. Waarschijnlijk hoorde hij bij de koloniale Nederlanders die het onderdrukte Indonesische volk juist verdedigden. Uit het gezichtspunt van de Nederlandse regering was hij een onbevredigend, ondeugdelijk ambtenaar. Maar uit Indonesisch gezichtspunt mag hij een goed en oprecht Nederlander genoemd worden. Hij was een parel van een Nederlander.'³⁹ Of Multatuli het Indonesische volk verdedigde verschilt een belangrijke nuance van de vraag of hij ervoor streed. Nee, dat deed hij niet, meent de Indonesische producer. Hij streed voor een humanistisch gezichtspunt en dus moest de film ook geen revolutiefilm worden, maar een film waarin dat humanisme zou uitkomen.⁴⁰ Multatuli had niet de bedoeling om een einde te maken aan het kolonialisme! Deze mening wordt geciteerd door Subagio Sastrowardoyo, maar hij voert het argument een stapje verder: 'De mythe van de voortreffelijkheid van Multatuli alsof hij met zijn literair werk een nieuw tijdperk in de Nederlandse koloniale geschiedenis zou hebben ingeluid door de ineenstorting van het in zijn tijd vigerende bestuursstelsel teweeg te brengen, zal misschien ten val komen, als wij de loop van de geschiedenis na hem erbij betrekken.'⁴¹

Telkens weer schijnen er in deze discussie mythen te moeten worden ontmaskerd! Toch zijn tamelijk veel critici het erover eens dat Douwes Dekker idealen van menselijkheid nastreefde en verdedigde. Dekker als een soort humanist, dat is wel een aantrekkelijke formule. Officiële woordvoerders van Nederlandse en Indonesische zijde waren het anno 1987 hier dikwijls over eens: Multatuli vocht voor de menselijkheid. Zo waren de scherpe kantjes er ten minste een beetje afgeslepen.

MAX HAVELAAR GEEN INDONESISCHE HELD

Voor de kwalificatie 'held van Indonesië' werd Multatuli echter te licht

38. Zie: noot 28.

39. 'Honderd jaar Multatuli'. In: *Berita Buana*, 24 november 1987.

40. Zie: *Tempo*, 26 september 1987, en: 'Multatuli streed niet voor ons'. In: *Suara Pembaruan*, 24 november 1987.

41. Zie: noot 22.

bevonden: weliswaar inspireerde hij de generatie van Soekarno, Hatta en Roeslan Abdulgani, maar dat betekende nog niet dat hij daarmee meteen een held werd, aldus Abdulgani: 'In onze ogen was Multatuli slechts een auteur die eveneens onze geest van verzet wekte. Niet meer dan dat.'⁴² In de almaar voortwoekerende discussie was het zogenaamde 'heldendom' van Multatuli even een *issue* geworden, vooral toen een andere omstrede Nederlander - zij het van zeer verschillend kaliber - begin december 1987 aan een hartaanval overleed: Kapitein Raymond Westerling, de 'slager' van Sulawesi. Met gevoel voor commercie adverteerde het weekblad *Tempo* zijn editie met het Multatuli-katern met de volgende slogan: 'Multatuli een 'held' uit frustratie? Westerling, de slager van 40.000 mensen, is dood.'⁴³

De journalist Herry Dim sloeg tijdens de openbare discussie in Bandung een reëler toon aan, toen hij Max Havelaar een *anti-hero* noemde. Hij legt dit in een eigen artikel als volgt uit: 'Evenmin is deze film heroïsch, want het verhaal is allerminst melodramatisch. Er is hier geen *hero*. Zelfs Max Havelaar, zelfs de hoofdpersoon, komt niet als held naar voren. Meer als een mens. Ja, als een ongevleugeld mens, waarmee ik bedoel met zijn goede eigenschappen en zijn tekortkomingen. Het is juist deze humanistische inslag die de film waardevol maakt.'⁴⁴ Dims analyse gaat nog verder als hij vraagtekens plaatst bij het Indonesische begrip van heldendom en dat in het licht van een koloniaal trauma beschouwt: 'Inmiddels zijn wij zelf al veel te ver in de ban geraakt van heroïsche mythen die de achtergrond vormen van ieder 'verhaal' over de tijd van de Nederlandse overheersing. Die mythen zijn kennelijk deel gaan uitmaken van een superego, waarop ons geweten is gegrondvest. Zo zijn die mythen ook uitgegroeid tot een soort 'norm', een heilig moeten in de wereld van het Indonesische ego. Van de weeromstuit is het onderbewustzijn (superego), dat zich in het bewustzijn (ego) als norm manifesteert, op een paard gaan lijken met oogkleppen voor zijn linker- en rechteroog zodat het geen andere werkelijkheid meer kan waarnemen. Waarschijnlijk zijn het dit trauma en de eisen van het superego die de roulatie van de film 'Max Havelaar' hebben vertraagd.' Herry Dim houdt hiermee in feite een pleidooi tegen enghartig nationalisme, van Nederlandse dan wel Indonesische zijde.

42. Zie: noot 29.

43. Advertentie in *Kompas*, 4 december 1987.

44. Herry Dim, 'Nogmaals over de film "Max Havelaar"'. Mythe van heroïek - dramatische werkelijkheid'. In: *Pikiran Rakyat*, 5 december 1987.

DE MAX HAVELAAR ALS SPIEGEL

De *Max Havelaar* houdt Nederlanders zowel als Indonesiërs een spiegel voor die kan stimuleren tot zelfonderzoek.⁴⁵ Mahbub Djunaidi, bekend columnist van *Kompas* en sociaal bewogen spreker op *seminars*, spoort de Indonesische schrijvers aan het voorbeeld van Multatuli te volgen en af te dalen naar de desa, om daarover te schrijven, over '[...] de mensen die onderaan leven, zij die onderdrukt en benadeeld worden, die niet in staat zijn om hun eigen lot te verklanken, zoals in de oude tijd werd gedaan door iemand met de naam Multatuli.'⁴⁶ Widi Santoso, journalist van het hippe blad voor jonge filmliefhebbers *Bintang Indonesia*, kennelijk geschrokken van alle negatieve opinies die Peransi in het nummer van 1 oktober 1987 mocht spuien, schrijft zelf een stuk met de titel: 'Een spiegel die nog geldig is'.⁴⁷ Santoso legt een direct verband tussen het feodalisme van toen en dat van nu: '[...] los van de vraag naar de waarheid - of het een ware geschiedenis is of niet -, kunnen we aan de *Max Havelaar*, het boek evenzeer als de film, een spiegel ontlenuen om onszelf in te spiegelen. Dat dienen de houding is van de gewone man jegens de aristocratie. Dat de aristocratie zich te buiten gaat aan onderdrukking om zichzelf te verheffen. Dergelijke zaken kunnen we moeilijk ontkennen. Als in de film wordt uitgebeeld hoe het volk hurkt om eer te bewijzen aan een passerende ambtenaar, stuiten we hier wellicht op een krachtige bron voor het ontstaan van gewoonten in het heden. Bedenk maar: elke keer dat een ambtenaar op inspectie komt of zelfs alleen maar zijn geboortedorp bezoekt, moet het dorp versierd worden. Het slechte wordt verborgen gehouden, lieftallige meisjes worden mooi aangekleed enkel en alleen om hem voedsel aan te reiken. In de vorige eeuw had je Saïdjah en Adinda. Twee jongeren uit de desa die bewust de slechte traditie wilden doorbreken. Het tragische is echter dat zij niet tegen de stroom konden opvaren.' De voorgehouden spiegel wordt echter afgewezen door een journalist van *Suara Karya* wiens stuk de volgende titel voert: 'Ons gezicht in een gebarsten spiegel'.⁴⁸

45. Zie: noot 28.

46. Mahbub Djunaidi, 'Saïdjah en Adinda'. In: *Kompas*, 13 december 1987.

47. Widi Santoso, 'Een spiegel die nog geldig is'. In: *Bintang Indonesia*, 1 december 1987.

48. Joedarto Ds, 'Ons gezicht in een gebarsten spiegel'. In: *Suara Karya*, 13 december 1987.

DE ACTUALITEIT VAN MULTATULI

Met 'de actualiteit van Multatuli' - het thema van de discussie in het cultureel centrum van Jakarta - betreden we gevaarlijk terrein. Op de avond in de TIM was Dick Hartoko hier het meest uitgesproken over. Hij noemde het werk van Multatuli een tijdbom: immer kritisch en voor de ontploffing afgesteld. Dezelfde metafoor werd gebruikt in *Pikiran Rakyat* van 6 december: 'De film 'Max Havelaar' (Saïdjah en Adinda) van de Nederlandse regisseur Fons Rademakers is als een oude tijdbom die lang begraven is geweest en zomaar ineens ontploft.'⁴⁹

Al veel eerder, in april 1987, had *Kompas* de socioloog Arief Budiman aan het woord gelaten. Die had toen gezegd, dat '[...] de werken van Multatuli, vooral de *Max Havelaar*, zo voortreffelijk zijn omdat ze direct de kern van het menselijke vraagstuk raken, namelijk de rechtvaardigheid en de verdediging van het kleine volk. Daarom zal dit vraagstuk in alle tijden zijn actualiteit behouden.'⁵⁰ De politieke betekenis van Multatuli voor Indonesië werd het sterkste aangevochten door Subagio Sastrowardoyo die met zijn lezing beoogde de Indonesische opinie af te leiden van de politieke discussie en om te buigen naar een reflectie over de waarde van Multatuli's roman als literair werk. De journalist en essayist Wiratmo Soekito (geb. 1929) valt Subagio op zijn depoliteiserende tendens aan en stelt: '[...] het Nederlandse kolonialisme is als een vis, terwijl het inheemse feodalisme het water is waarin hij vrolijk rondzwemt. Zoals de vis zonder water sterft, zo zal ook het Nederlandse kolonialisme zonder de inheemse feodale instellingen sterven. Het is deze structuur die een 'nationalist' blijkbaar niet kan vatten, omdat hij alleen maar op verschil van huidskleur let.'⁵¹

Voor de nazaten van de regent van Lebak was de vertoning van de film in Rangkasbitung in januari 1988 geen vrolijk vooruitzicht. De eerder genoemde Akhmad Kusaeni stuurde een protestbrief naar de bestuurders van Lebak. De regent wilde er aanvankelijk streng op toezien, dat er geen leerlingen van onder de 17 jaar naar de film zouden kijken - die leeftijdsgrens was inderdaad door de filmkeuring vastgesteld - en dat ambtenaren in de bioscoop niet hun uniform zouden dragen. Maar de pressie van de 'actie-groep' was zo groot, dat de voorstelling in januari niet doorging, al waren

49. Rachmat Djuniardi, 'Fons Rademakers had meer aandacht voor Neni dan voor 40 geregistreerde kandidaten voor de rol van Adinda'. In: *Pikiran Rakyat*, 6 december 1987.

50. Zie: noot 13.

51. Wiratmo Soekito, 'Het persoonlijke leven van een groot schrijver'. In: *Suara Karya*, 11 november 1988.

er reeds 10.000 kaartjes gedrukt en voor een deel via schoolhoofden verspreid. (In mei 1988 is de film toch in Rangkasbitung vertoond). In contrast hiermee werd er in de Westjavaanse plaats Subang een voorstelling georganiseerd voor 800 ambtenaren (onder wie 242 dorps- en districtshoofden) op uitnodiging van de regent! Deze regent stond aldus de *Tempo* te woord: 'Het thema van de film is interessant. Kennelijk was het niet zo, dat uitsluitend Nederlanders slecht waren, ook onze mensen konden een corrupte mentaliteit bezitten. Daarom heb ik deze film aan mijn ambtenaren aangeboden, om hen tot bezinning te brengen: om onszelf als voorbeeld te kunnen zien en als beschermers van het volk en tegelijk als bevorderaars van de opbouw.'⁵²

DE WEERKLANK VAN MULTATULI

Het tijdschrift *Film* schreef in december 1987 een essaywedstrijd uit, waarvan de resultaten een jaar later bekend werden. Opdracht was boek en film met elkaar te vergelijken, een evaluatie van Max Havelaar te geven (als spiegel van Multatuli), te beschrijven hoe de film een rol kan spelen in de betrekkingen tussen Indonesië en Nederland en eigen indrukken weer te geven. Aan deze wedstrijd deden 101 scholieren en studenten mee, van wie er 83 uit Java afkomstig waren, 12 uit Sumatra en 1 uit Kalimantan. Opvallend is het grote aantal deelnemers uit Yogyakarta: 38, voor het merendeel studenten aan de gerenommeerde Universitas Gadjah Mada.

Een grote meerderheid van de deelnemers waardeert de *Max Havelaar* positief, al gaat de voorkeur verrassend vaak uit naar het boek, dat genuanceerder en dus beter wordt gevonden. De film wordt gezien als een bewijs van de goede betrekkingen tussen Indonesië en Nederland, waarbij naar hartelust wordt geciteerd uit Pancasila, Grondwet en ander ideologisch materiaal: de studenten hebben hun lesjes braaf geleerd!

Twee leerlingen van een katholieke middelbare school in Bogor hebben van hun essay een heel werkstuk gemaakt, met een karikatuur van Multatuli. Zij schrijven over de inheemse vorsten: 'Zij maakten gebruik van de domheid van het volk dat niet begrijpt dat zij gesalarieerde ambtenaren zijn. Maar nogmaals: hun salaris was niet voldoende om hun *gengsi* [prestigegevoel] te onderhouden! Daarom zijn ze begonnen naar goeddunken over hun volk te beschikken. Ze vonden het gewoon dat honderden families werden

52. B.S.H. Priyoni, B. Soembogo, Hedi Susanto, 'Lebak en Subang, twee keer anders'. In: *Tempo*, 27 februari 1988.

opgeroepen om onbezoldigd de akkers van de regent te bewerken.' Een meisje uit Binjai, Noord-Sumatra, zet zich af tegen de leeftijdsgrens die voor de film is vastgesteld. Voor de kadervorming van een nieuwe generatie is hij juist van groot belang: 'We mogen geen herhaling krijgen van bittere ervaringen, daarom moeten we strijden tegen domheid, armoede en ellende - in overeenstemming met ons gevoel van eigenwaarde.'

Ten slotte een reactie van de bekende schrijver Y.B. Mangunwijaya (van wie in het Nederlands is vertaald: *Het boek van de weervogel*). Door het Yuppie-achtige tijdschrift *Matra* gevraagd naar zijn favoriete schrijvers, antwoordt hij: 'Wat de romans betreft, ja wie? Pramoedya Ananta Toer. Maar, mijn eerste leraar is eigenlijk Multatuli, *Max Havelaar*.' Vervolgens wordt hem gevraagd: 'En wie van de *buitenlandse* schrijvers?'⁵³ (cursivering van mij). De interviewer gaat er argeloos vanuit, dat Multatuli een Indonesisch schrijver is. Mangunwijaya's antwoord geeft wel aan, dat alleen de *Max Havelaar* Indonesisch cultuurbezit is geworden. Maar is er groter genoegdoening denkbaar voor de auteur die het belang van zijn 'zaak van Lebak' tot de hele archipel uitbreidde? Ook in het moderne Indonesië is de echo van de Man van Lebak nog lang niet weggestorven.

MAX HAVELAAR

POTRET SEORANG MULTATULI

DI SUSUN OLEH

ADRIANI F.D. / 2 FIS 2

SARMIN / 2 SOS 1

SISWA DARI

SMA REGINA PACIS

BOGOR

Multatulireceptie in Indonesië

(Fragmenten van) artikelen uit de Indonesische pers 1987-1988

1) Adji Subela, 'In het spoor van Multatuli in Lebak. Wie was Raden Adipati Karta Negara?'. In: *Pos Kota*, 17 februari 1987.

[In een vorig artikel in deze reeks heeft de schrijver een levensschets van Eduard Douwes Dekker gegeven]

[...]En nu, wie is de Regent van Lebak, deze Raden Adipati Karta Negara? Er is niet veel schriftelijk materiaal voorhanden waaruit kan blijken wie hij eigenlijk is. Anders dan in Midden-Java, legde men er zich in West-Java niet op toe de gebeurtenissen van die periode op te tekenen.

Regent Karta Natanegara, ook wel Raden Sepuh (de Vergulde Prins) genoemd, was de tweede regent in Lebak na de indeling van de streek in districten.

Hij regeerde heel lang, namelijk van 1830 tot 1865, nadat hij R. Senadjaja was opgevolgd. Volgens de Nederlandse historicus De Haan was hij afkomstig uit de Preanger. Hij was een neef van Wiratanoedatar, die regent was van Tjiandjoer van 1774 tot 1813; diens jongere broer was gehuwd met Moch Tahir en uit dat huwelijk kwam Karta Natanegara voort. Het enige kind van Wiratanoedatar trouwde met zijn eigen oom, de stiefbroer van de Regent van Tjiandjoer; hij kreeg als zoon Wiradiradja, die in de tijd van Multatuli zijn oom in Lebak het bezoek bracht waar zoveel om te doen was. De familie van de Regent van Tjiandjoer was erg rijk, omdat hun gebied veel opbracht.

Voordat hij regent werd, bekleedde Karta Natanegara de functie van *Demang* van Djasinga, dat op de grens van de districten Lebak en

Buitenzorg lag. Karta Natanegara stond bekend als een man die over bovennatuurlijke krachten beschikte. In de tijd dat hij *Demang* van Djasinga was, slaagde hij erin een troep raddraaiers die door Tjonat werd aangevoerd eigenhandig in te rekenen. Daarna, in 1830, ontstond er een oproer in Balaradja onder leiding van Nji Pawitan en Nji Gamparan. De Regent van Lebak, Senadjaja, was niet bij machte om het oproer de kop in te drukken en het sloeg zelfs over naar Sadjira. Weer was het Karta Natanegara die erin slaagde de oproerlingen te arresteren.

Deze frequente volksoptstanden maakten de koloniale bestuurders ongerust. Dus werd Regent Senadjaja ontslagen en vervangen door R. Karta Natanegara. Hierdoor werd Karta Natanegara meteen regent, waarbij hij de rang van *patih* oversloeg. Tijdens zijn bestuursperiode was het volk van Lebak erg bang voor hem, maar het bewees hem ook eer. Tot op zijn oude dag werd hij bezocht door mensen die hem verzochten hen met zijn magische krachten te zegenen. Op een keer was de Tjioedjoeng op extreme wijze buiten zijn oevers getreden. En de Vergulde Prins werd door de bewoners op een draagstoel ernaartoe gebracht om de overstroming een halt toe te roepen. Naar het verhaal wil, slaagde hij erin het water terug te 'jagen' in de Tjioedjoeng. [...]

Tot een aantal jaren geleden werd het graf van Karta Natanegara nog op speciale dagen bezocht om er de 'zegen' te vragen. Nu ligt het onverzorgd tussen andere graven in. Als een echte zoon van de Preanger was Karta Natanegara een zwijgzaam man die anderen niet wou kwetsen. Toen Multatuli voor de eerste keer naar Rangkasbetoeng zou komen, stelde hij ondanks zijn bejaarde leeftijd zijn tijd ter beschikking om hem te ontmoeten, op de grens van Lebak en Pandeglang, ongeveer 19 kilometer van Rangkasbetoeng. [...]

Eigenlijk kon Multatuli zelf zich de positie van Karta Natanegara, die niet zo rijk was als zijn vrienden in de Preanger, wel indenken. Hij had veel verwanten die steeds maar weer naar hem toekwamen zodat hij wel noodzaak was een extra inkomen te zoeken naast het kleine salaris dat hij ontving en waarvan hij ook zijn schulden moest betalen. In die tijd kreeg de regent van de Nederlanders een salaris van 700 gulden. Daarvan ging 150 gulden af om zijn schuld aan de regering af te lossen. De rest, 550 gulden, werd gebruikt om van te leven, waarbij nog de kosten kwamen van de plechtigheden overeenkomstig *adat* en godsdienst in Bantam. Als regent, als een van de feodale heren, moest hij volgens de *adat* een zekere stand ophouden. Daarnaast moest hij ook ongeveer honderd familieleden onderhouden. En

dat terwijl het levensonderhoud in Rangkasbetoeng, zoals Gouverneur-Generaal Sloet van Beele enkele jaren later schreef, even duur was als in Batavia. Met zeer kwalijke gevolgen, wegens de lage salariëring in het koloniale systeem. Aldus een brief van de G.-G. van 26 juni 1863.[....]

2) Dick Hartoko, in zijn rubriek 'Tekens van de tijd', in *Basis*, februari 1987:

Op 17 februari 1887 stierf hij, een eeuw geleden, niet in zijn geboorteland, Nederland, maar op Duits grondgebied, waar volgens hem de geestelijke horizon ruimer was, niet zo enghartig en drukkend als in de lage landen: Eduard Douwes Dekker alias Multatuli.

Ondanks het feit dat hij een lage dunk had van zijn vaderland, zijn de Nederlanders druk in de weer om hem te herdenken als vernieuwer van de Nederlandse literatuur en revolutionair denker. En wij in Indonesië? Sinds zijn hoofdwerk, de *Max Havelaar*, door H.B. Jassin in het Indonesisch is vertaald, kennen wij de kreten van protest die hij richtte tot de Koning van Nederland, tot het Nederlandse volk. 'Er ligt een roofstaat aan de zee, tussen Oostfriesland en de Schelde. [...] zou ik mijn boek vertalen in 't maleis, javaans, soendaas, alfoers, boeginees, battaks... En ik zou klewang wettende krygszangen slingeren in de gemoederen van de arme martelaren wie ik hulp heb toegezegd, ik, Multatuli.'

Multatuli's strijd was zeker niet zonder bedoeling. Hij hoopte Raad van Indië te zullen worden. Wij kunnen erover discussiëren of zijn evaluatie van de Regent van Lebak objectief was. Maar waar we niet over hoeven te twijfelen is zijn geweldige stijl en zijn invloed op een aantal Nederlandse bestuursambtenaren in Indonesië. En vooral ook op de leiders van de Nationale Beweging die hun onderwijs bijna allemaal op Nederlandse scholen hebben gekregen. Daar lazen ze de *Max Havelaar* en werden ze door dat boek aangevuurd.

Max Havelaar moet door onze jonge generatie nog steeds gelezen worden, zowel om zich onder te dompelen in de stijl als om zich eveneens te laten aanvuren tot verzet tegen allerlei vormen van hypocrisie en koehandel.

Het koloniale systeem waar Multatuli tegen in verzet kwam is verdwenen. Maar hoe zit het met het koloniale systeem op economisch gebied waardoor wij onze buikriem moeten aanhalen om onze schulden te kunnen aflossen aan de buitenlandse crediteurs? De feodale leiders oude stijl zijn

dood en begraven, maar de bestuurspraktijk en bestuursstijl met een feodale reuk kunnen wij nog steeds om ons heen zien.

Hoewel de schrijver al een eeuw geleden stierf, is het lezen van de *Max Havelaar* nog steeds relevant en van nut voor onze jonge generatie.

3) Gadis Rasid, 'In het spoor van Multatuli. Samen met wijlen Paul van 't Veer'. In: *Kompas*, 18 maart 1987.

[Gadis Rasid beschrijft een tocht die zij met Paul van 't Veer maakte naar Parakan Salak, de theeplantage van Dekkers schoonfamilie, en Poerwakarta, waar Dekker heeft gediend als bestuursambtenaar].

[...]Parakan Salak is een theeplantage op de hellingen van de Salak, in de buurt van Tjibadak (tussen Bogor en Soekaboemi), de eerste theeplantage in Nederlands-Indië. De eigenaar heette Willem van der Hucht, de neef van een vriend van Douwes Dekker, Frans Heyst. Beide jongemannen vertoefden vaak op deze koele plek op de Salak en maakten kennis met de familie Van der Hucht, waaronder drie dochters van de familie Van Wijnbergen.

Douwes Dekker werd verliefd op de oudste dochter, Everdine. Everdine was niet zo liefvallig en ze was al 26 jaar oud toen ze zich verloofde met Douwes Dekker. Ze had een fijnzinnig, rustig en vriendelijk karakter. Zij konden niet meteen in het huwelijk treden, omdat Douwes Dekker geen vaste betrekking had nadat hij van zijn taak was ontheven door toedoen van financiële verwickelingen tijdens zijn aanstelling in Natal en Padang. Na een tijdelijke aanstelling in Poerwakarta werd hij uiteindelijk gerehabiliteerd en met een niet al te hoge rang in Poerworedjo geplaatst. Toch opende deze aanstelling een zonnig perspectief: hij trouwde met Everdine (die hij Tine noemde).

Hun huwelijk kon weliswaar gelukkig genoemd worden, maar toch eindigde het in een scheiding. Deze vond veel later plaats, nadat Dekker het 'drama van Lebak' had meegemaakt en zij noodgedwongen naar Nederland waren teruggekeerd.

Zijn vrouw wenste dat hij zou trachten zijn verhouding met de regeringsfunctionarissen te verbeteren, opdat hij zijn carrière als bestuursambtenaar kon voortzetten. Maar Douwes Dekker weigerde. Toch droeg hij zijn boek *Max Havelaar*, dat hij onder armoedige en bedroevende omstandigheden in de stad Brussel (België) geschreven had aan zijn geliefde vrouw op van wie hij toen al gescheiden was. [...]

Poerwakarta heeft iets speciaals, namelijk een grote ronde vijver op de plek waar in steden op het eiland Java gewoonlijk de aloon-aloon zich bevindt. Eromheen staan gouvernementsgebouwen. Een ervan was de plaats waar Douwes Dekker werkte en ernaast staat het huis van Dekkers meerdere. In dat huis woonde een nichtje van deze ambtenaar, Cateau Tenuisz.

Ofschoon al verloofd met Everdine, nam Douwes Dekker de gelegenheid te baat om Cateau het hof te maken. En dit alles rapporteerde hij in zijn brieven aan Everdine, en... hoe bestaat het... Everdine werd niet boos. Dit is een zijde van het leven van Douwes Dekker waar de lezer die ontroerd wordt door zijn mooie idealistische geschriften geen vermoeden van heeft. Hij was - om een term te gebruiken van de jongeren van nu - een 'commerciële gozer'. Hij was inderdaad knap om te zien, met soepele omgangsvormen, en hij wist zich goed te presenteren. Het is dan ook niet verwonderlijk dat veel vrouwen zich tot hem aangetrokken voelden, en hijzelf sloeg hun toenadering niet af. [...]

Paul van 't Veer heeft al zijn kennis over deze persoon bijeengebracht en in zijn ietwat ironische, onemotionele stijl zo duidelijk en volledig mogelijk verwerkt. Jammer genoeg was het hem niet gegeven zijn taak te voltooien. Hoe Multatuli later leefde, gescheiden van zijn familie en in *kumpul kebo* levend met een andere vrouw, Mimi, nadat hij zijn beroemde roman had gecomponeerd, dat weten wij niet.

Als wij lezen wat Paul van 't Veer heeft opgetekend, voelen we aan dat een groot kunstenaar niet automatisch een waardevol individu hoeft te zijn. Maar ook is waar dat een 'bandeloze' juist een topkunstenaar kan worden.

4) Umar Kayam, 'Harmonie en saamhorigheid: een eerste verkenning'. In: *Prisma*, jrg. 16, nr. 3, maart 1987. [...]

De westerse beschaving bereikte ons land via het Nederlandse kolonialisme (en voor een korte periode via Engeland met de geniale Raffles), maar jammer genoeg slechts mondjesmaat. Zij gaven ons dan ook in minieme doses onderwijs. Op bestuursniveau onderwezen zij onze traditionele machthebbers de liberale geest met zijn erkenning van mensenrechten slechts 'lepel-tje voor lepel-tje', zodat de zuil van het feodalisme nog een stevig fundament in het volk bezat. Douwes Dekker (Multatuli) die als assistent-resident protesteerde tegen de willekeur die de Regent van Lebak en de Demang van Parangkoedjang tegenover hun volk betrachtten werd juist door de

Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist in het ongelijk gesteld en opzijgezet. De zeer persoonlijke geest van protest van Douwes Dekker die hem in vlam zette en die hij wilde overbrengen op de traditionele bureaucratie, werd gebroken door de Gouverneur-Generaal (de man die zelf Douwes Dekker als assistent-resident had gekozen), omdat het koloniale bestuur de harmonie van de inheemse wereld niet wilde verstoren. Voor het koloniale bewind was het kennelijk veel gunstiger om een status quo te scheppen met een feodale traditie dan om systematisch aan onze traditionele machthebbers de liberale grondbegrippen bij te brengen. Ook al werden op eenvoudig technisch niveau de beginselen geleerd om een moderne bureaucratie op te bouwen (lezen en schrijven, rapporten opstellen, Nederlandse taal, rekenen en dergelijke), niet werd de geest bijgebracht die aan een moderne organisatie ten grondslag ligt. En waarschijnlijk werd deze benadering op alle mogelijke gebieden van koloniale ontwikkeling consequent toegepast. Het duidelijkst in de benadering van het toenmalige opleidingsstelsel, waarin op planmatige wijze opleiding en onderwijs slechts beperkt werden tot de technische vaardigheden, algemene ontwikkeling en taalkennis. Deze benadering was erg ‘ambachtsman-centrisch’, bij een uiterst voorzichtige calculatie hoeveel mensen hun schooldiploma zouden halen en hoeveel plaatsen er in de koloniale bureaucratie te vergeven waren.

Wat we dus in de tijd van de Nederlandse overheersing te zien krijgen is een zeer vreemde verschuiving in de visie op de wereld. Aan de ene kant werd er een hevige schok toegebracht aan de traditionele begrippen omtrent de wereld of de natuur, die van den beginne georiënteerd waren op een *cosmic order*, terwijl aan de andere kant de *social order*, waar een nieuwe visie op de wereld aan vastzit, het concept van de *cosmic order* wilde manipuleren, zoals duidelijk wordt geïllustreerd door de ervaringen van Multatuli. Het concept van de *social order* werd alleen maar onderricht ten behoeve van zeer technische ‘gouvernementszaken’, maar de werkelijke dynamiek van een moderne liberale maatschappij werd niet overgedragen. Dus op die manier werden ook het concept van de harmonie en ‘bijkomende concepten’, de *ramifications*, zoals saamhorigheid, samenwerking en dergelijke, op een opportunistische wijze geconcretiseerd, overeenkomstig de overwegingen van de koloniale regeerder, die uitgingen van een winst-en-verlies rekening.[...]

5) Syaefudin Simon, 'Een eeuw na het heengaan van Multatuli'. In: *Pelita*, 23 maart 1987.

Eduard Douwes Dekker, die zichzelf Multatuli noemde, heeft ons al een eeuw geleden verlaten. Om precies te zijn, op 19 februari 1887. Maar zijn werk de *Max Havelaar*, een 'geëngageerd literair werk' is een getuige van zijn strijd ter verdediging van fundamentele mensenrechten. Ideeën en gedachten van Dekker zijn verwerkt in gesprekken en overwegingen van de hoofdfiguur van deze roman, *Max Havelaar*.[....]

Dekker vertolkt het leed van de armoede en machteloosheid, vroeger, in de tijd van de vreemde overheersing. Nu bestaat er weliswaar in die fysieke vorm geen duidelijke overheersing meer. Maar overheersing in een andere vorm heeft ons juist in toenemende mate in zijn greep.[....]

Multatuli betoont zich in deze roman vol woede over het feodalisme. De Nederlandse overheersers en de Javaanse edelen deden destijds in wreedheid niet voor elkaar onder. Het feodalisme werd versterkt en de samenleving werd verkaveld in structuren die de menselijkheid verachtten. De kleine man die zich in de onderste laag van de bevolking bevindt, is nooit bij machte om zich tegenover autoriteiten te stellen die door de feodale structuur beschermd worden. Dekker protesteerde tegen de houding van Raden Adipati Karta Natanegara, de Bantamse regent, die zijn volk willekeurig behandelde. Hij kritiseerde ook de regering van Nederlands-Indië die het feodalisme gebruikte om een steeds sterker greep te krijgen op het Javaanse grondgebied. Wat Multatuli aanklaagde is nu nog steeds relevant. Een aantal plechtigheden, zowel officiële staatsplechtigheden als die van families (zoals een bruiloft), staan nog stijf van het feodalisme.[....]

De feodale klasse houdt helemaal niet van conflicten en meningsverschillen. *Establishment* en harmonie, dat zijn de niet zo moeilijk te raden idealen van de feodale klasse: hun macht moet verduurzaamd worden. Het steeds verder doordringen van de invloed van het feodalisme in de Indonesische samenleving - een eeuw na het overlijden van Multatuli - blijkt uit het sterker geworden nepotisme, vriendjespolitiek en 'almamaterisme' in de machtsstructuur, zowel op politiek als economisch terrein. Dit verschijnsel begunstigt geenszins de ontwikkeling van democratie en rechtvaardigheid in dit Pancasila-land. Vooral nu de regering op economisch vlak zware beproevingen ondergaat als gevolg van een drastische daling van de olieprijs.

De kreet om de buikriem aan te halen - wat eigenlijk voor 80% van het

Indonesische volk al dagelijkse realiteit is - is kennelijk tot deze feodale klasse gericht; en de tragiek is dat zij aan deze kreet geen aandacht schenkt. Het weekblad *Tempo* bericht dat juist op het moment dat de economie in een moeilijke fase verkeert, de markt voor dure auto's (BMW, Mercedes, Honda Accord en meer van dit soort) nog steeds groeit. En zo krijgen de gelegenheden die luxueuze recepties organiseren steeds meer bestellingen voor familieplechtigheden.

Het is een moeilijke zaak. Het feodalisme kan niet buiten zekere kenmerken en een zekere identiteit. Namelijk macht en rijkdom. Zolang als dit soort van eigenschappen het karakter van het feodalisme blijven uitmaken, zullen allerlei vormen van willekeur en corruptie blijven woeden.[....]

6) bud/jup/pom/sts, "Multatuli" heden. Het kleine volk verdedigen'. In: *Kompas*, 5 april 1987.

[fragment uit een weergave van de mening van vier Indonesische intellectuelen over de *Max Havelaar*]

Arief [Budiman; bekend socioloog] geeft aan, hoe in de slotscène van de film wordt uitgebeeld dat de hoofdpersoon heel hard op de dichte deur slaat, zodat alle foto's in de ruimte bewegen. In dit beeld zijn vele nuances gevangen, het laat de strijd zien van een individu tegen het systeem.

Anderzijds is Multatuli, volgens Ashadi Siregar [romanschrijver], in zijn werk - dit geldt ook voor de verfilming - door een verkeerd paradigma meegesleept. Multatuli had niet door, dat de inheemse elite aan ridderlijkheid had ingeboet, als gevolg van het feit dat zij in een koloniaal stelsel leefden. Een aantal mensen, vooral de Javaanse inheemsen, kon zeggen dat de edelen of kleine vorsten de ridderlijke eigenschappen van de adelstand waren kwijtgeraakt. De adelstand en de machthebbers hadden volgens de oude leer een soort morele verantwoordelijkheid gekregen om het volk te beschermen, zowel in het door Ashadi genoemde Asia Brata als in het Javaanse machtsconcept. Maar als gevolg van het koloniale stelsel werden deze oude leefregels verlaten. Deze trend heeft Multatuli niet begrepen. Hij bleef de schuld zoeken bij de domme inlanders en onder die domme lieden bevindt zich de tirannieke vorst. De enige uitweg was het volk slim te maken en de kleine vorsten in de gaten te houden.

De kritische opinie van Ashadi bevestigt het gelijk van Mochtar Lubis in zijn mening, dat Multatuli niet diep in het hart van de inlander kon kijken.

Het is zeker waar, dat Multatuli als Nederlander niet in staat was het concept te begrijpen van de ridderlijkheid van de Javaanse machthebbers; de context van de samenleving als geheel ontging hem.

Zonder vrij te zijn van de gebreken die aan het werk van Multatuli kleven, is de *Max Havelaar* volgens Jassin een werk dat de ontwikkelingsgang van een volk probeert te beschouwen in de complexiteit van zijn problematiek. Zo bezien steken zijn werken uit boven vele Indonesische literaire werken van deze tijd.

Jassin voegt daar aan toe, dat bepaalde werken van Putu Wijaya [bekend Indonesisch schrijver, geb. 1944] wel diep op de menselijke ziel ingaan, maar helaas zijn er geen mensen die de psychische ontwikkeling van de Indonesiër trachten weer te geven om die met een zeker *insight* te presenteren. In de formulering van Jassin, 'spreken de meeste Indonesische schrijvers nog slechts in eerste en derde persoon'. Schertsend voegt hij eraan toe, dat de macro-problematiek juist wel naar voren komt in een roman van La Rose, *Door de werkelijkheid verzwolgen*, die vaak kleinerend een poproman wordt genoemd.[....]

7) Marselli, "'Saïdjah en Adinda" vrij van censuur'. In: *Kompas*, 25 augustus 1987.[....]

Na bijna tien jaar te zijn getraïneerd, is de film 'Saïdjah en Adinda' vorige week eindelijk vrijgegeven door het Bureau voor de Filmkeuring (BSF). De co-productie van PT Mondial Motion Pictures (Indonesië) en Fons Rademakers BV (Nederland) heeft een langgerekt lijden ondergaan - overeenkomstig het lot van Multatuli.[....]

Hoe jammer toch, 'Saïdjah en Adinda' werd hier onderworpen aan langdurige beraadslagingen van de BSF. Terwijl de internationale roulatie normaal verliep. Het bezwaar van de BSF was, dat 'Saïdjah en Adinda' vooral de slechte eigenschappen van het Indonesische volk accentueerde.

Eigenlijk een overdreven bezorgdheid. De film tracht trouw te blijven aan de roman, die - hoewel in ouderwetse stijl geschreven - gemakkelijk in het medium van de film kon worden overgebracht. Deze roman is lang voor de verfilming door H.B. Jassin in het Indonesisch vertaald, zonder dat er toen problemen rezen. Schrijvers en intellectuelen hadden er toen zelfs woorden van lof voor over.[....]

Het belangrijkste is nu, dat deze film in zijn aantrekkelijke uitvoering en

met zijn nog altijd actuele inhoud binnenkort in bioscopen in heel de Archipel kan gaan draaien.

**DRAMA SEJARAH YANG MENCANANGKAN SUARA NURANI
DI ANTARA KESERAKAHAN KOLONIAL**

Sutradara: Fons Rademakers

**PEMENANG
ACADEMY AWARD '87**
UNTUK PERYUTRANJARAN TERBAIK
KARYA, Mei 1987

PETER FABER · RUTGER HAUER

**MAX
HAVELAAR**

MARDELI SITOMPUL RIMA MELATI
PITRADJAJA BURNAMA
KARYA MULTATULI

17th

HARI INI PREMIERE DI:

STUDIO II
16.30-19.00-21.30

KARTIKA CHANDRA II
14.30-17.00-19.30-22.00

Filed in
PANAVISION

8) Kardy/Nen/H-4/S-14, 'Saïdjah en Adinda vrijgegeven na 12 jaar te zijn weggeborgen'. In: *Suara Karya*, 20 september 1987.[....]

In Soetemans scenario [voor de film 'Max Havelaar'] werd het Indonesische volk opzijgeschoven. Alsof de koloniale Nederlanders geen wreedheden in Indonesië hebben begaan. De onderdrukking van het volk voor rekening komt van de Regent die nota bene zelf Indonesiër is. Het scenario laat op geen enkele wijze zien hoe hardnekkig het Indonesische volk zich heeft verzet tegen de vreemde overheerser. [...]

In een gesprek met *Suara Karya*, vorige week, heeft Mochtar [Soemodimedjo, Indonesisch co-regisseur van Fons Rademakers die zich kort voor de voltooiing van de film heeft teruggetrokken] drie belangrijke doelstellingen genoemd die hij in het scenario van Saïdjah en Adinda moest veilig stellen. Ten eerste, een uitbeelding van het Nederlandse kolonialisme in Indonesië, ten tweede, als er een Regent was die zijn volk onderdrukte, moet uitgelegd worden dat

dit niet de wil was van de Regent zelf, maar een gevolg van *ngawulo* (toewijding) aan de machthebber, en ten derde, het wordt dikwijls voorgesteld alsof de Regent het volk onderdrukte, maar dit kwam door de koloniale politiek die aanstuurde op verdeeldheid onder het volk. Deze drie doelstellingen werden volgens Mochtar in twaalf scènes verwezenlijkt; bijvoorbeeld de koloniale problematiek: wat de koloniale overheersers hebben uitgericht in Indonesië, vooral in Bantam. Scènes van dwangarbeid en willekeurig en arrogant optreden tegenover het volk. Dat het volk zich dikwijls in dienst stelt van de Regent - wat niet geaccepteerd wordt in de westerse beschaving - wordt uitgelegd: het gaat om het brengen van voedsel, het brengen van wat dan ook; dat wordt niet opgedragen, maar dat gebeurt uit eigen wil van het volk, omdat dit tot de traditie behoort. In een van de scènes is dit uitgebeeld door middel van het aanbieden van groenten aan het Dorpshoofd.

In een andere scène wilde Mochtar ook het zeer hardnekkige verzet van het Bantamse volk laten zien. Dit verzet werd geleid door islamitische priesters. Zij organiseerden hun bijeenkomsten zelf en leverden de wapens om guerrilla mee te voeren.

Na de wijziging van het scenario werd tussen Fons Rademakers (Nederland) en Hiswara Darmaputra, hoofd van PT Mondial (Indonesië) een overeenkomst bereikt om het te verwezenlijken. Wat de regie betreft, aan de Nederlandse kant hield Rademakers zich daar direct mee bezig, terwijl Indonesië Drs. Mochtar Soemodimedjo suggereerde. De werkovereenkomst voor de regie werd op 28 mei 1975 ondertekend. Maar hoe pakte het uit?

De groep-Fons brak de overeenkomst. De twaalf additionele scènes van Mochtar werden ofwel door Fons verwijderd ofwel slechts voor een klein gedeelte gebruikt. Fons spreidde zijn Nederlandse geweld ten toon. De rol van Saïdjah en Adinda is maar een kleinigheidje; als die wordt weggelaten, ja... dat geeft toch niets.[....]

Hiswara Darmaputra, door *Suara Karya* om commentaar gevraagd, zegt dat Fons en hij er van het begin af aan over eens waren om de roman *Max Havelaar* intact te houden. Immers, deze roman is over de hele wereld bekend. Hij erkent dat de produktie van de film meer door idealistische gevoelens werd ingegeven dan dat ze steunde op commerciële verwachtingen. Hiswara stelde roekeloos een kapitaal van 300 miljoen Roepiah ter beschikking, wat in die tijd genoeg was om zes gewone films van te maken. Als roman van wereldformaat is 'Saïdjah en Adinda' gemaakt zonder nationalistische pretenties, het ging niet om het Indonesische nationalisme, maar om de humanistische boodschap.

9) Sanusi Suryapermana, 'Waarom is "Saïdjah en Adinda" nodig?'. In: *Pikiran Rakyat*, 3 oktober 1987.

Wanneer Dr. H.B. Jassin trots is op de *Max Havelaar*, als een literair werk dat oog tracht te krijgen voor de ontwikkelingsgang van een volk, met de gecompliceerde problematiek van dien, zoals Marselli schreef in de *Kompas* van 25 augustus 1987, zodat H.B. Jassin aan de *Max Havelaar* de voorkeur geeft boven de meeste Indonesische werken, is dat zijn recht als literair criticus. Maar ik beperk mijn visie op de *Max Havelaar* niet tot *Max Havelaar* alleen. In elk geval is de *Max Havelaar* een stap verder in het streven van Eduard Douwes Dekker om de Regent van Lebak R.A. Karta Nataneegara weg te krijgen. En zulk streven, iemand opzij te schuiven die zo'n grote macht heeft en zo hoogwaardig is in het oog van een deel van zijn volk, kan niet anders worden gewaardeerd dan als een geenszins prijzenswaardige politieke actie.[...]

Het is meelijwekkend, dat de hele familie van Saïdjah in Multatuli's verhaal wordt voorgesteld als 'krankzinnig' of 'vermoord'. Zo ook de hele familie van Adinda, allen zijn in 'Lamongan' gestorven. De waarde van Saïdjah in de roman is niet die van een strijder die erin slaagt Nederlanders te doden, maar heeft meer weg van die van een *djongos* van Nederlanders die veel goedheid van zijn meester ondervindt. Van de oude mensen van Badoer zijn in de *tempo doeloë* nooit verhalen gehoord dat de Demang van Parangkoedjang dikwijls karbouwen van het volk afnam. Volgens de roman is Badoer de geboorteplaats van Saïdjah en Adinda. Hier is duidelijk te zien, dat Eduard Douwes Dekker niets van Badoer afwist. De naam Saïdjah is in Badoer geen gebruikelijke mansnaam. En Adinda is evenmin een gebruikelijke naam voor een vrouw. Behalve om een 'zusje' of 'geliefde' mee aan te duiden. [...]

Uit Indonesisch gezichtspunt is Eduard Douwes Dekker in elk geval geen held die voor bewondering in aanmerking komt. Het stelsel van vreemde overheersing dat het leven van het Indonesische volk tot in zijn grondvesten heeft geschaad, is nooit door hem afgewezen. Hij was zelfs onderdeel van dit stelsel en was niet verstandiger of bekwaamer dan zijn meerdere, de Resident van Bantam, Brest van Kempen. Zelfs niet bekwaamer dan de Gouverneur-Generaal.

Volgens mij is deze film niet bevorderlijk voor de huidige goede verhoudingen tussen Indonesië en Nederland. De film 'Saïdjah en Adinda' brengt hoe dan ook de koloniale tijd in herinnering. Volgens het weekblad *Pos Film* van 30 augustus 1987 heeft de film 'Saïdjah en Adinda' de Indonesische

regisseur Mochtar Soemodimedjo teleurgesteld, omdat deze filmversie naar zijn zeggen de versie is van de overheerser.

De Nederlandse overheersing in Indonesië zoals deze is vastgelegd in de geschiedenis, is zeer gruwelijk. Daarom is het feit, dat deze film hier nu te zien is, hetzelfde als het openkrabben van oude wonden. Het dient nergens toe.

10) Lukman Soetrisno*, 'Er is een nieuwe Max Havelaar nodig'. In: *Editor*, 21 november 1987.

In het dagblad *Suara Pamburuan* van 2 november 1987 is een interessante foto opgenomen. De redactie van deze middagkrant heeft de foto bovendien een interessante titel meegegeven: Smeren met modder. De foto laat ons duidelijk zien hoe een regent zijn wijsvinger beschuldigend uitstrekt naar een of ander Indonesisch kind dat doende is modder om zijn mond te smeren. Dit kind wordt onderworpen aan een 'straf' die de regent hem heeft opgelegd in het kader van een 'ontwikkelingsprogramma' dat in het Indonesisch wordt aangeduid als *Operasi Desa Tercinta* (Operatie Geliefd Dorp).

Het is niet de eerste keer dat er melding wordt gemaakt van een regent die voor straf modder laat 'eten'. Andere vooraanstaande kranten en tijdschriften in Indonesië hebben ongeveer twee maanden geleden eenzelfde gebeurtenis gerapporteerd. Ik heb gewacht op een reactie op dit bericht van de kinderen van ons volk, met name van zijn intellectuelen die menen dat het op zo'n 'fijnzinnige beschaving' kan bogen. Maar tot dit bericht weer opdook in het dagblad *Suara Pamburuan*, heb ik geen enkele reactie gelezen van de kinderen van ons volk 'met zijn hoogstaande cultuur'.

De vraag rijst: Wat is er met ons land loos? Is het soms te druk bezig zijn export van andere zaken dan olie en gas tot een succes te maken, zodat gebeurtenissen als bovengenoemde aan de aandacht ontsnappen? Hoe is het mogelijk dat iets dergelijks gebeurt in een maatschappij waarin Menselijkheid tot de fundamenteën van de ideologie behoort? Dit land is vast ziek. Want als het gezond zou zijn, zouden dergelijke dingen niet gebeuren zonder afwijzende reacties uit te lokken. Misschien dat men deze

* De schrijver heeft zijn graad van doctor in de sociologie gehaald aan Cornell University. Hij is nu docent aan de Faculteit der Letteren van de Universitas Gadjah Mada [in Yogyakarta] en onderzoeker aan het met de UGM verbonden Centrum voor Bestudering en Onderzoek van de Regio.

gebeurtenis normaal vindt omdat het maar gaat om een dom, arm en zwak dorpskind, dat door de regent met modder wordt besmeurd? Hoe zou de reactie luiden van de kinderen van ons volk, als zoiets gebeurde met bijvoorbeeld een ambtenaar?

Als wij deze foto zien, worden wij herinnerd aan een grootse roman met de titel Saïdjah en Adinda, die door Max Havelaar is geschreven. In deze roman kunnen wij lezen over het leed en de verachting die ons volk in de desa's ten deel viel toen het koloniale bestuur en apparaat de dienst uitmaakte. Ik was al lange tijd van plan dit boek te herlezen dat al zo lang in een van mijn boekenkasten is weggeborgen. Maar ik zag er vanaf, omdat ik dacht dat de geschiedenis die in de roman van *Max Havelaar* wordt geschetst 'onmogelijk nu zou kunnen plaatsvinden, nu ons land vrij is'.

Maar die foto komt mij telkens weer voor de geest. Door die foto lijkt het alsof ik bij klaarlichte dag wegdroom; ik raak maar niet uitgeprakkiseerd over zo'n Saïdjah en Adinda-verhaal - kennelijk kan dit in deze tijd, na het verkrijgen van onze vrijheid, nog gebeuren. Schuilt hier niet de ironie in van eens overheerste volkeren? De politieke vrijheid die met grote offers is veroverd, is uiteindelijk niet toereikend om ons leven te veranderen.

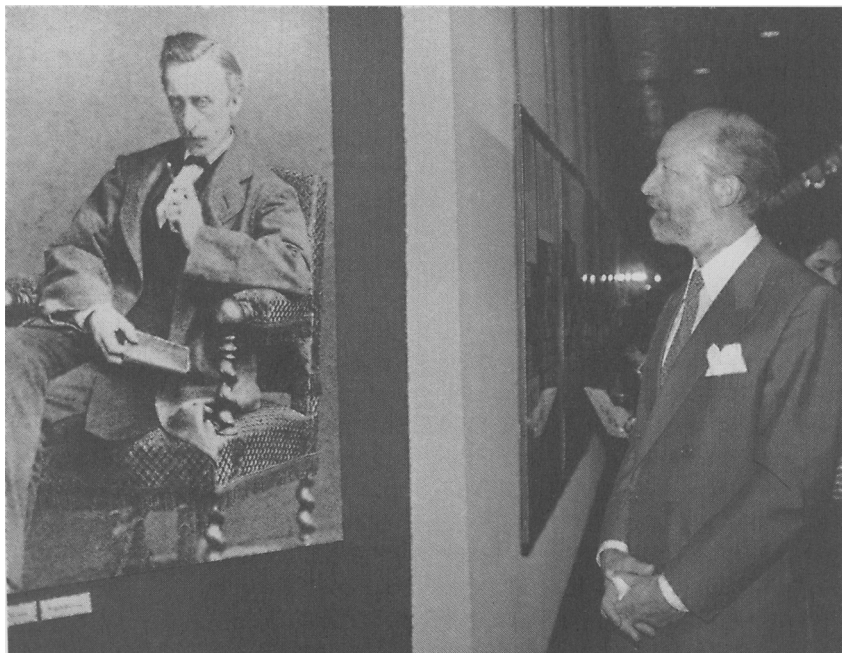
Ik moet daaraan toevoegen, dat politieke vrijheid zeker niet alleen maar betekent zich te hebben ontworsteld aan de greep van een vreemd volk. Politieke vrijheid van een ex-kolonie als Indonesië zal pas dan van betekenis zijn wanneer die politieke vrijheid in staat is 'de rechten terug te geven die vroeger door de vreemde overheerser zijn afgenomen'. Waarbij inbegrepen, bij voorbeeld, het recht om niet de schande te ondergaan van publiekelijk in het gezicht met modder te worden besmeurd.

Met andere woorden, politieke vrijheid heeft alleen maar zin, wanneer zij kan voorkomen, dat de geschiedenis van Saïdjah en Adinda zich op onze dierbare Indonesische bodem herhaalt. Politieke vrijheid heeft eveneens zin wanneer zij een ontwikkelingsethiek kan scheppen die 'de ontwikkeling beschouwt in dienst van het volk' en 'niet het volk in dienst van de ontwikkeling' zoals dat impliciet naar voren komt in het bericht bij de foto in *Suara Pempbaruan*. Om de vrijheid van ons volk, vooral van dorpsbewoners, zinvol te maken, heeft ons volk kennelijk nog steeds veel Max Havelaars nodig.[....]

11) RG/U-1, 'Als Multatuli in deze eeuw leefde'. In: *Suara Pembaruan*, 21 november 1987.

Een Parelduiker Vreest de Modder Niet.

JAKARTA - Deze dichtregel is met grote letters geschreven op een stuk wit karton dat op een bord is geplakt. Daarnaast een foto van Douwes Dekker, de schrijver. Zonder lang te speechn heeft de Nederlandse ambassadeur G.W. Baron de Vos van Steenwijk een doek verwijderd waardoor dit karton werd bedekt.

'Ik open deze tentoonstelling. Laten we beneden gaan kijken', zei hij tot de mensen die vrijdagavond in een zaaltje van het Erasmus Huis aanwezig waren. Er waren om en nabij de veertig genodigden op de herdenking van het honderdste sterfjaar van Eduard Douwes Dekker. Steenwijk zei: 'Indien hij in deze eeuw geleefd zou hebben, zou ik er niet zeker van zijn of hij lid van mijn staf zou kunnen worden. Of dat ik zijn collega zou kunnen zijn. Zouden wij als ambtenaar hebben kunnen samenwerken?' Douwes Dekker

liep buiten de rails. Hij was anders dan gewone ambtenaren. Hij was buitengewoon...'. Zo luidde zijn commentaar op deze legendarische Nederlandse literator die in Indonesië tot wasdom is gekomen.

'Maar indien hij nu zou leven en deel zou uitmaken van mijn staf, zou Dekker vast en zeker ook parels van geschriften leveren', voegde Steenwijk er nog aan toe.

Verstrijden, directeur van het Erasmus Huis, meent op zijn beurt dat Multatuli - een schuilnaam van Eduard Douwes Dekker - een buitengewoon literator was die de modder niet vreesde. 'Stel je eens voor, zijn werken zijn in meer dan twintig talen vertaald, waaronder het Chinees', zei hij vol trots en ontroering.

Op de eenvoudige tentoonstelling die tot 10 december duurt staan de boeken opgesteld waardoor Multatuli bekend werd, waaronder *Max Havelaar*, zijn politiek relevante literaire *opus magnum*. Een groot schilderij van Multatuli is aan een van de wanden bevestigd. Daartegenover trekt een groot schilderij van een karbouw met zijn hoeder midden in de rijstvelden grote aandacht van de bezoekers. Onder het schilderij staat deze tekst: 'Zij werden het slachtoffer van knevelarij door inheemse regenten die hen beroofden van hun karbouwen. Saïdjah en de broertjes van Adinda waren net als deze jongen hoeders van karbouwen.'[...]

12) Budi, '*Max Havelaar* zal alleen in de literaire wereld eeuwigheidswaarde hebben'. In: *Kompas*, 25 november 1987.

Jakarta, *Kompas*. Een niet-literaire aandacht en evaluatie domineert de receptie van Multatuli; zijn werk de *Max Havelaar* is getekend door zijn overhaaste reactie en gebrek aan feiten, en de algemene interesse voor deze vooraanstaande literator en zijn werk neemt af. Zo luiden enkele kritische conclusies die maandag naar voren kwamen in een reeks Multatuli-lezingen aan de Universitas Indonesia in Depok.[...]

[...] Subagio Sastrowardoyo kan er zich kennelijk wel bij vinden als de *Max Havelaar* in politiek opzicht aan betekenis inboet. Toch blijft het boek voor hem zijn belang behouden. 'Namelijk, wanneer wij het niet behandelen als een politiek pamflet, zoals men tegenwoordig over het algemeen doet, maar als een literair werk.'

De discussie die door Indonesiërs over dit werk gevoerd wordt is volgens hem zeker een goede zaak. Deze roman is diverse malen onze schrijvers tot

inspiratie geweest. Onder andere voor Marah Rusli met zijn *Siti Nurbaya*, voor Achdiat Mihardja met *De atheïst*, en zelfs recent voor *Het boek van de wevervogel* van Y.B. Mangunwijaya en *Kind van alle volken* van Pramoedya Ananta Toer. Hij is dan ook van mening: 'Niet in de wereld van de politiek, maar in die van de literatuur zal de *Max Havelaar* een duurzame plaats krijgen in de Indonesische maatschappij.'[....]

13) Umar Nur Zain (Cemplon), Max Havelaar. In: *Suara Pembaruan*, 29 november 1987.

De klok slaat 8 uur in de avond. Tjemplon wordt uit haar middagdutje wakker. Zij zit op bed in een nachthemd van dunne roze zijde. Ze wrijft zich de ogen uit. Spitst haar oren. Ze hoort het geluid van stappen in de zitkamer, daarna hoort ze dat er iemand gaat zitten. Gehoest. Tjemplon schikt haar haren en strijkt haar nachthemd glad. Ze gaat naar beneden en loopt naar de zitkamer. In het licht van de lamp onderscheidt ze een heer, die er erg keurig bij zit. Zijn kleren zijn elegant, maar van zeer antieke snit. Herementijd. Een Nederlander!

'Neem me niet kwalijk dat ik u stoort', zegt de man met de kalme toon van een *grand seigneur*. 'Mag ik me even voorstellen, mijn naam is Max Havelaar.'

'Herementijd! Mas... eh... Max Havelaar? Assistent-resident van Lebak? Die in de jaren vijftig van de vorige eeuw leefde?'

'Jazeker, ik ben de voormalige assistent-resident van Bantam', zegt de slanke heer met zijn ouderwetse haardracht, dunne snor en een sik van gemiddelde afmeting.

'Herementijd. Wat is er aan de hand dat u zo laat in de avond langskomt? Wat brengt u ertoe naar deze eeuw te komen?', vraagt Tjemplon met grote ronde ogen.

'Ja, ik wil alleen maar wat op het eiland Java rondkijken', antwoordt hij bedaard. 'Ik zou gaarne door u worden rondgeleid en Jakarta bij nacht zien.'

'Goed, wacht een ogenblikje', antwoordt Tjemplon die haar kamer ingaat om andere kleren aan te trekken.

ZIJ gebruiken vandaag de dag de auto. 'Buitengewoon, de voertuigen van het huidige tijdperk', fluistert Max vol bewondering voor de luxe auto van Tjemplon. 'Vroeger was het onmogelijk zulke automobielen te vinden.'

Waar je ook heen ging, ging je te paard of met een hondenkar. Toen ik een keer mijn ronde deed, ging ik zelfs met een koets die werd voortgetrokken door een karbouw.'

Max kijkt naar de alom aanwezige straatlantaarns; hij wordt het niet moe te hummen van bewondering.

'Batavia. Heel mooi. Had ik niet gedacht, dat de inlanders het konden klaarspelen om Batavia zo'n aanzien te geven', zegt hij in opperste verbazing. 'Vroeger waren de inlanders overdekt met zweren, armoedig, ze liepen rond in gescheurde kleren. Ze wentelden zich samen met de karbouwen in de modderstroom. De inlanders van tegenwoordig zijn anders.'

'Ja', zegt Tjemplon zelfbewust. 'Tegenwoordig zijn er geen arme Indonesiërs meer. Iedereen is rijk. Elk huis heeft drie auto's voor de deur staan. Ook zijn de huizen allemaal in Spaanse stijl gebouwd.'

Ze stoppen bij een luxe shopping plaza, met marmeren vloeren en winkels vol met schitterende dingen. Max nodigt haar uit voor een kopje koffie. Zijn ogen puilen uit van verbazing bij het zien van dit alles.

'Vroeger toen ik op het kantoor van de koffieveilingen werkte, was het niet zo', zegt hij, slurpend van zijn geurige koffie. 'Die arme inlanders. Hun leven was lijden.'

'Vertel dat eens aan een ambtenaar uit de oude tijd', suggereert Tjemplon. 'Ja, veel lage ambtenaren werden onderdrukt. Allen behoorden tot de categorie 'Als mijnheer maar tevreden is'. De bazen waren vol van willekeur. De meerderen konden niets anders dan bevelen uitdelen. De meerderen konden niet tegen kritiek. Ze waren lichtgeraakt. Als ze zich ergens aan ergerden, konden de ambtenaren zonder meer overgeplaatst worden. Er kwamen dikwijls intriges voor, verlakkerij tussen ambtenaren onderling, ze brachten elkaar ten val. Nu zijn er zeker niet meer die zo handelen, nietwaar?', zegt Max.

'Neee... nee hoor..', antwoordt Tjemplon met rode oren. 'Bedrog of intriges komen niet voor.'

'Vroeger waren de mensen gek op titels. Een titel betekende status. Anderen hun positie ontnemen. Helemaal, als men regent was geworden. Kortom, elke mogelijke methode werd aangegrepen om een positie te verkrijgen. Organisaties werden daartoe tot springplank gemaakt. Nu komen zulke dingen zeker niet meer voor, he?', zegt Max.

'Neee... hoor...', antwoordt Tjemplon met bevende stem.

'Vroeger hadden hoge pieten zoals de Regent van Lebak een ongelooflijk grote macht. Alle beslissingen waren gebaseerd op ambtelijke en poli-

tieke belangen, kritiek beschouwde men als iets onbehoorlijks. De meerderen wilden uitsluitend lof ontvangen. Alles wat de meerderen deden heette bij uitstek goed, wat de minderen uitvoerden bij uitstek fout. Nu is dat zeker niet meer het geval, nietwaar?’

‘Neee... niet .. meer...’, fluistert Tjemplon terwijl ze zich op de lip bijt.

‘De regenten werden als ze in de regio hun ronde deden, grote ontvangsten bereid. Er werden schermen boven hun hoofd gehouden, er werd hun eer bewezen, het volk moest zijn opwachting maken, het gras werd gemaaid, de straten geveegd, de huizen met kalk bestreken; de kosten voor de plechtigheid overtroffen die van het maken van een houten brug in de desa. Nu is dat zeker niet meer het geval, nietwaar?’, vraagt Max.

‘Neeee... nniet... meeer...’, zegt Tjemplon.

‘De regenten konden meer dan een vrouw hebben en ze hadden maitresses. Dat is nu zeker wel anders’, zegt Max.

‘Neeee... aaaanders...’, antwoordt Tjemplon.

‘Mooi, mooi, dat doet me plezier. Ik herinner me hoe ik of de regenten of de ambtenaren bevorderd werden, en dat we dan eerst zwoeren, dat wij het volk zouden beschermen. Echter, in ons doen en laten hielden we ons daar niet aan. Er vond in die tijd veel corruptie plaats. Als we het narekenen met de tegenwoordige roepiah in gedachten, kon het geld dat aan de strijdstok bleef hangen in enkele jaren oplopen tot honderden miljarden. Nu is dat niet meer het geval, nietwaar?’, vraagt Max Havelaar met trots in zijn stem.

‘Nneeeee... nniet meer...’, zegt Tjemplon met een zwak stemmetje.

‘Vroeger gingen de regenten zich in de uitoefening van hun taak te buiten aan overacting. Als er instructies kwamen van hun meerderen, werkte dat als een sneeuwbal. Hoe verder naar beneden, hoe groter hij werd, zozeer dat de bedoeling aan de top anders was dan er beneden uitrolde. Nu bestaat die sneeuwbal stellig niet meer?’

‘Nnee... die iissser nniet..’; de stem van Tjemplon is nauwelijks hoorbaar.

‘Vroeger verkochten de mensen leugens, ze hielden uitverkoop van beloften en rechten met het doel zichzelf te beschermen, hun hypocrisie, hun eigenbelang. Nu bestaat dat zeker niet.’

‘Nnee...’, antwoordt Tjemplon.

‘Veel ambtenaren uit de negentiende eeuw vroegen het volk om schattingen. Nu heet dat pungkel. Wat pungkel genoemd wordt, bestaat nu zeker niet, is het wel?’, vraagt Max.

‘Niet pungkel, maar pungli*. Issserniet’, antwoordt Tjemplon met dichtgeknepen ogen.

‘Vroeger waren er veel vrouwen die leden. Velen zaten zonder werk. Ze trachtten geld te krijgen door njai te worden of baboe of door bordelen in te gaan tot die vol zaten met vrouwen; desavrouwen kwamen om amusementsmeisjes te worden en masseuses. Nu heb je zulke toestanden niet meer, nietwaar?’, vraagt Max Havelaar terwijl hij met genoegen toekijkt hoe Indonesische vrouwen roken zoals de Hollandse juffrouwen vroeger, en hoe velen hun eigen auto besturen.

‘Nnnniet meer... nniet... mmeer... nnnniet... meer’, schreeuwt Tjemplon het uit.

* *pungli* = *pungutan liar*: illegale heffingen.

Op een gegeven moment komen de bedienden, kinderen, echtgenoot en de chauffeur tezamen in de kamer van Tjemplon, omdat ze de stem van Tjemplon in de slaapkamer hoorden schreeuwen ‘nnniet... meer... isserniet..’, enz.

‘Wat is er aan de hand, Plon?’, vragen ze. ‘Wat voor droom heb je gehad, dat je steeds maar moest schreeuwen “niet meer, niet meer?”’

‘Nnniet... meer... nnniet... mmeeer’, ijlt Tjemplon telkens opnieuw.

‘Zeg het maar, Plon. Hemeltje, mevrouw. Kom bij, mamma’, schreeuwen zij.

Tjemplon wordt wakker en wrijft haar ogen uit. Ze kijkt om zich heen. Ze ziet haar man, kinderen, chauffeur, bedienden, allemaal bij elkaar. ‘Waar is Max Havelaar?’, vraagt Tjemplon.

‘Er is geen Max Havelaar. Je hebt in de middag en avond lezingen, een discussie en een seminar over Max Havelaar bijgewoond. Dat je ervan moest dromen’, zegt Tjemplons echtgenoot.

‘Herementijd’, verzucht Tjemplon.

Maar het is alsof ze in de verte de stem van Max Havelaar hoort zingen: ‘Zie hoe de badjing zyn levensonderhoud zoekt. Op de klappa-boom. Hy stygt, daalt, dartelt links en rechts. Hy draait om de boom, springt, valt, klimt, en valt weder: Hy heeft geen vleugels, en is toch zo vlug als een vogel. Veel geluk, myn badjing, ik wens u heil! Ge zult gewis vinden het levensonderhoud dat ge zoekt...’

14) ‘Van het boek *Max Havelaar* zijn 29.000 exemplaren gedrukt’. In: *Pos Kota*, 29 november 1987.

‘De *Max Havelaar* bezit literaire waarde en is heel mooi om te lezen. Daarom hebben we de vertaling van dit boek uitgegeven’, zegt Syarifuddin, Afdelingshoofd van Uitgeverij Djambatan.

Hoeveel exemplaren er al op de markt zijn gebracht? ‘Het eerste jaar, 1972, hebben we 4000 exemplaren gedrukt, die slechts in drie maanden tijds zijn uitverkocht. In 1973 werden 5000 exemplaren gedrukt, die in een jaar uitverkocht raakten, in 1974, 1977, 1981 en 1985 werden telkens weer 5000 exemplaren in elk van die jaren gedrukt’, verklaart Syarifuddin. Zo zijn er dus nu al 29.000 exemplaren in omloop gebracht.

‘Dit werk van Multatuli is bekend in allerlei delen van de wereld en in 27 talen uitgegeven. Maar helaas is het nogal moeilijk, zodat alleen iemand als

H.B. Jassin het heeft aangedurfd het te vertalen', voegt Syarifuddin eraan toe.

15) Marselli, 'De film "Max Havelaar". Het koloniale systeem aangeklaagd'. In: *Kompas*, 29 november 1987.

[....]EENVOUDIGER

Uit oogpunt van verhaalperspectief kunnen de verspreide manuscripten van Havelaar functioneren als flash-backs naar Havelaars verleden in Nederlands-Indië. Maar belangrijker is de vereenvoudiging van het verhaal in vergelijking met de roman. Nogmaals: de film 'Max Havelaar' toont de strijd van Havelaar die er niet in slaagt de inlanders in Nederlands-Indië te beschermen tegen de slechtheid van het koloniale stelsel. Meer niet.

Misschien ontstaat de indruk, dat de inheemse bestuursambtenaars te slecht worden afgeschilderd of dat het verzet van het volk van Lebak niet naar voren komt. Maar wij dienen te beseffen, dat al deze gebeurtenissen meer dan een eeuw geleden gebeurden, toen Indonesië nog Nederlands-Indië heette en ongeveer 30 miljoen inwoners telde. Ons volk was niets meer of minder dan een onderdrukt volk. Dit wordt verzinnebeeld in het tragische lot van het liefdespaar Saïdjah en Adinda. En door toedoen van de romantische stijl van de roman doet de onderdrukte mensheid welhaast nobel aan in haar leed. Het belangrijkste thema van het boek, waar de film getrouw aan is, is zeker niet de strijd voor de vrijheid van een volk of iets dergelijks, maar slechts een strijd voor menselijkheid.

De uitbeelding van Havelaars idealisme contrasteert ten zeerste met de inhoud van de preek die in een Amsterdamse kerk wordt uitgesproken. Die kerksce`ne heeft hier onverhoopt geleid tot een meningsverschil. Uiteindelijk kon de film 'Max Havelaar' - een co-productie van *PT Mondial Motion Pictures* (Indonesië) en Fons Rademakers BV (Nederland) - pas in Indonesië circuleren nadat de sce`ne in de kerk was geëlimineerd. Hoewel de preek trots uitstraalt over de heilige missie van het Nederlandse volk via zijn koloniale stelsel, is hij in werkelijkheid in tegenspraak met de koloniale praktijk zelf. De regisseur heeft kennelijk het bestaan van een zekere hypocrisie willen aantonen. Het belang van de preekscène wordt in het slotdeel van de film versterkt: een koor dat in dezelfde kerk lofliederen zingt. Onderwijl horen we vaag nog Havelaars kwade geschreeuw tegen het portret van Willem III, Koning van Nederland, in de zaal van de Gouverneur-Generaal te Buitenzorg. Aan het einde van de film beweegt de camera naar het plafond van de kerk dat met indrukwekkende heilige ornamenten versierd is.

CULTUREEL KOLONIALISME

‘Max Havelaar’, die oorspronkelijk in zijn geheel een draaitijd bezat van 2 uur en 40 minuten, laat impliciet zien, dat de kerk of godsdienst als een arena fungeert voor het bereiken van politieke doeleinden. En tot op de dag van vandaag zien we dat er om wille van zekere politieke doeleinden van de [richtlijnen van de] godsdienst wordt afgeweken. Het was voor het Bureau voor de Filmkeuring - die deze film meer dan tien jaar heeft vastgehouden - een probleem om het Indonesische publiek uit te leggen dat er in de ‘Max Havelaar’ een digressie plaats heeft van de kerk. Het weglaten van de preekscène is echter niet de beste uitweg. Want laten we niet geringschattend doen over het oordeelsvermogen van het publiek - dat zou neerkomen op ‘cultureel kolonialisme’ - en laten we de door de censor verwijderde stukken in de openbaarheid brengen. Het lijkt mij beter een soort van inleiding te geven aan het begin van de film dan erop los te knippen.[....]

16) Dr. H. Roeslan Abdulgani, ‘Uiting van het schuld- en zonde-trauma in de geest van de Nederlandse ex-kolonialen’. In: *Merdeka & Indonesian Observer*, 4 december 1987.

[...]Het is begrijpelijk dat een land dat een ander land heeft gekoloniseerd voortdurend last heeft van een trauma. Dit geldt vooral, wanneer dat land sterke religieuze gevoelens bezit. Er zal dan telkens weer een ‘schuldcomplex’ de kop opsteken. Of wroeging over daden uit het verleden. Vooral wanneer deze eeuwenlang gekleurd werden door opeenvolgende wreedheden.

Het is eigenlijk dit soort trauma dat men nu in Nederland doormaakt, in een land dat ons heeft gekoloniseerd, met een aaneenschakeling van allerlei wreedheden. En in de tijd na de Japanse bezetting, toen wij onze onafhankelijkheid proclameerden, gaven de Nederlanders een herhaling ten beste van hun wrede politiek. In vijf jaar tijds, tussen 1945 en 1950, bracht die geest van Nederlands kolonialisme meer dan 100.000 KNIL-soldaten op de been. Tot tweemaal toe werd er militaire agressie georganiseerd om onze Republiek de nek om te draaien. En in hun pogingen dit te bereiken werden duizenden van onze jonge strijders gedood en tienduizenden gewone sterfelingen.[....]

Het Nederlandse publiek wordt momenteel opgeschrikt door de publicatie van een Nederlandse historicus, Professor Lou de Jong. Hij heeft van de Nederlandse Regering opdracht gekregen om een boek te schrijven over

de geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Dit boek moet een standaardwerk worden. Verscheidene delen zijn al klaar. Speciaal met betrekking tot de geschiedenis van de Nederlandse politiek tegenover de Republiek Indonesië, in de tijd van de militaire agressie tussen 1945 en 1950, is Prof. Lou de Jong tot de conclusie gekomen, dat de gewelddaden tegen onze mensen waar de Nederlandse troepen zich indertijd aan bezondigd hebben, veel grootschaliger, talrijker en wreder waren dan in officiële rapporten naar voren is gekomen.

De wreedheden van de Nederlandse troepen in Java, Sumatra, Kalimantan, Bali, de Molukken en Sulawesi zijn alle aan het licht gebracht in de publikaties die uit het onderzoek van Professor Lou de Jong zijn voortgevloeid. Ook de terreur en wreedheden van Westerlings troepen in Zuid-Sulawesi, die duizenden van onze mensen op de meest beestachtige wijze hebben afgeslacht. Naar verluidt kreeg Kapitein Westerling zo'n schok toen dit alles openbaar werd gemaakt dat hij enkele dagen geleden plotseling overleed.[...]

Dit jaar is toevallig ook Multatuli's herdenkingsjaar. Multatuli protesteerde tegen het Nederlandse kolonialisme. Ook hij was een van degenen die uitdrukking gaven aan een schuldbewustzijn ten gevolge van het gruwelijke negentiende-eeuwse kolonialisme, met zijn Cultuurstelsel. Toen ik aan de Nederlandse HBS in Soerabaja studeerde, 55 jaar geleden, was Multatuli's *Max Havelaar* verplichte lectuur. Dit boek liep over van scherpe kritiek op het Nederlandse kolonialisme en ons feodalisme.

Het behelsde ook een aanmoediging voor ons om tegen het oude stelsel op te staan: zie de tekst die ik in het begin heb geciteerd, waarin Nederland wordt gebrandmerkt als een roofstaat. Het is tevens een uiting van Multatuli's vastbeslotenheid om klewangwettende krijgszangen te slingeren in de gemoederen van de inlanders. Werkelijk grandioos!

De nationalistische en patriottische geest van mijn generatie werd door dit werk van Multatuli aangevuurd. Dit was destructief anti-koloniaal Patriottisme. Maar constructief Patriottisme en Nationaal Gevoel werden gewekt door onze eigen leiders, die ons altijd de grootsheid van onze nationale geschiedenis en cultuur voor ogen hebben gehouden.

Moge de huidige generatie kunnen leren van de manier waarop de Nederlanders nu uitdrukking geven aan hun trauma dat gehuld schijnt te gaan in een schuld- en zondebesef over het verleden. Maar verwacht niet teveel van dit trauma. We kunnen ons beter verlaten op de kracht van positief en constructief Patriottisme en Nationaal Gevoel, ontstaan in de schoot van onze nationale geschiedenis en cultuur, dan op de destructieve geest van de ex-kolonialen.

17) Herry Dim, 'Nogmaals over de film 'Max Havelaar'. Mythe van heroïek - dramatische werkelijkheid'. In: *Pikiran Rakyat*, 5 december 1987.

Voor ons (Indonesiërs) creëert de film 'Max Havelaar' hoe dan ook een probleem. Waarschijnlijk zou hij heel anders opgevat worden door een publiek dat noch Indonesisch noch Nederlands is. Of waarschijnlijk zou er ook anders op de film zijn gereageerd als hij niet een Nederlands produkt was: produkt van het land dat nota bene het lef heeft gehad zich met zijn koloniale klauwen te vergrijpen aan het Indonesische grondgebied.

Door deze context bestaat er inderdaad aanleiding om traumatische ervaringen en nationale sentimenten naar boven te brengen. De problematiek drukt des te zwaarder, omdat in de film onder andere onze eigen 'schaduwzijde' wordt getoond. Inmiddels zijn wij zelf al veel te ver in de ban geraakt van heroïsche mythen die de achtergrond vormen van ieder 'verhaal' over de tijd van de Nederlandse overheersing. Die mythen zijn kennelijk deel gaan uitmaken van een superego, waarop ons geweten is gegrondvest. Zo zijn die mythen ook uitgegroeid tot een soort van 'norm', een heilig moeten in de wereld van het Indonesische ego. Van de weeromstuit is het onderbewustzijn (superego) dat zich in het bewustzijn (ego) als norm manifesteert, op een paard gaan lijken met oogkleppen voor zijn linker- en rechteroog zodat het geen andere werkelijkheid meer kan waarnemen. Waarschijnlijk zijn het dit trauma en de eisen van dit superego die de roulatie van de film 'Max Havelaar' in Indonesië hebben vertraagd. De vertraging was het gevolg van een soort taboe dat er voor zorgde dat hij meer dan tien jaar door het Bureau voor de Filmkeuring werd vastgehouden

Nu begint de film 'Max Havelaar' in Indonesië te draaien. En wij verwelkomen hem met een vraag (die we ontleen aan een gedicht van Rendra): rampspoed of winst?

De film 'Max Havelaar' is gebaseerd op Multatuli's roman onder diezelfde titel, en niet Saïdjah en Adinda. De titel is belangrijk, want deze bepaalt mede het zwaartepunt en daarmee ook het gezichtspunt van de film. We weten onderhand wel, dat Multatuli alias Eduard Douwes Dekker (1820-1887) ooit op het eiland Java verbleef, tussen 1838 en 1856.

Max Havelaar werd geschreven met als setting Lebak (een district in de residentie Bantam) in het jaar 1850; omstreeks dat jaar kreeg Multatuli zelf de functie van assistent-resident in Lebak. Zo kan de figuur *Max Havelaar* wiens geschiedenis verteld wordt, niemand anders dan een personificatie van Multatuli zelf zijn. In zeker opzicht komt dit verhaal de autobiografie

inderdaad zeer nabij. Zoals bij elk biografisch werk past, bestaat op zijn minst de mogelijkheid dat het getuige wordt van een bepaalde periode. In de *Max Havelaar* lijkt het alsof Multatuli getuigenis wil afleggen van het lijden van het volk van Lebak. Dit lijden is teweeggebracht door twee met elkaar samenhangende kanten van de zaak: het Nederlandse koloniale stelsel was de wegbereider voor een corrupte bureaucratie.

Naar bekend, werd in 1830 door Gouverneur-Generaal Jan van den Bosch het cultuurstelsel geïntroduceerd. Het is aan dit systeem te wijten, dat diverse vormen van volksonderdrukking tot stand kwamen. Achter dat systeem scholen ook weer vormen van corruptie zoals omkoping door middel van *upeti* [door het volk gebracht eerbewijs in de vorm van arbeid of giften] of vrouwen. Door het bestaan van die corruptie liep de bureaucratie vast, zodat het humanistisch idealisme waar de figuur van *Max Havelaar* aan vast wilde houden ook een halt werd toegeroepen.

Anderzijds waren er vormen van onderdrukking van de zijde van Indonesiërs zelf. Mogelijk werden die in het leven geroepen door het koloniale stelsel, dat ook de onderdrukkende Indonesiër schiep, als de menselijke ziel al niet in aanleg tot onderdrukking geneigd is. In elk geval bestonden die vormen van onderdrukking en daarvan heeft Multatuli getuigenis afgelegd. Het verhaal gaat over een regent die zijn macht misbruikt. Hiervoor bestaan andere getuigenissen dan die van Multatuli, waaruit blijkt dat 'wat door Multatuli ongeveer 50 jaar geleden werd verteld niet alleen waar is, maar dat dergelijke dingen of nog ergere tegenwoordig ook nog voorkomen.' Zulke getuigeverklaringen gaan dan vergezeld van journalistieke aantekeningen die bestaan uit 18 gevallen van afpersing die gepubliceerd zijn in [het dagblad] *Medan Prijaji* van 1909 (zie: *Sang Pemula*, Hasta Mitra, Jakarta 1985, blz. 223-228).*

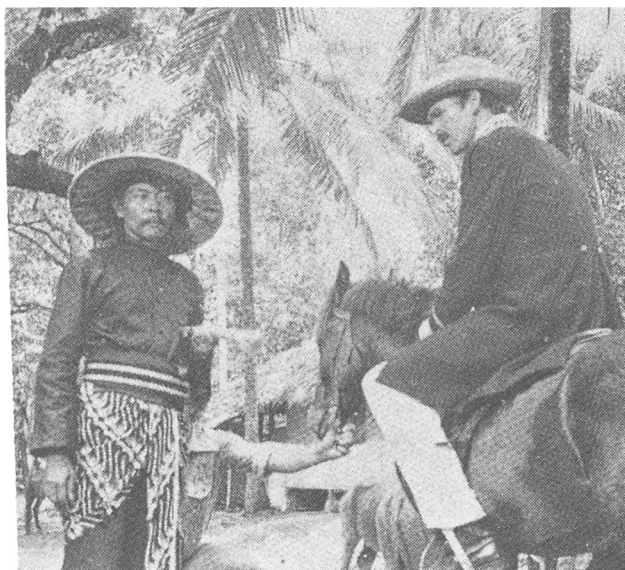
Bij een werk met autobiografische trekken bestaat evenwel ook een neiging tot het ontstaan van een subjectieve verteller. De visie of wereldbeschouwing van de verteller krijgt alle kansen. In de *Max Havelaar* wordt onder andere verteld dat de hoofdpersoon veel moeite doet om een hondje uit de zee te redden. Zonder zich om de hongerige haaien te bekommeren stort hij zich vol enthousiasme in zee. Deze gebeurtenis vormt de achtergrond van de latere lotgevallen van Max Havelaar, namelijk dat hij ook de

* *Sang Pemula*, in het Nederlands vertaald als *De Pionier*, is een compilatie door (de hier ongenoemde) Pramoedya Ananta Toer van leven en werk van Tirta Adi Soeryo, pionier van de (kritische) Indonesische journalistiek.

confrontatie aangaat met de sluwheid van de lokale bureaucratie of het risico neemt van eigen ontslag door het centrale gouvernement. Zijn lot is dan zoals in het verhaal wordt geschetst: Max Havelaar ondervindt voortdurend moeilijkheden. Zelfs zijn pogingen om zijn aantekeningen uitgegeven te krijgen verlopen niet zonder moeilijkheden; die aantekeningen vallen in de handen van zijn vriend, een makelaar in koffie.

Het is overal zeer duidelijk, dat Multatuli een man is die zich baseert op een humanistisch idealisme. Waarschijnlijk is hij iemand die zich altijd onrustig voelt wanneer hij andere menselijke wezens ziet lijden.

Een andere indicatie hoe Multatuli's ziel moet zijn geweest - gereflecteerd via de figuur van Max Havelaar - is zijn flamboyantie. Doordat hij het lijden van het volk ziet, komt hij tot bezinning. Maar als hij een andere keer de schoonheid van de natuur gewaar wordt, kan hij in die natuur iets hemels voelen. En wanneer hij liefde tot de mensheid voelt, dan is die liefde bloemrijk en vol oprechtheid. Is hij daarentegen boos, dan kan zijn emotie zomaar ineens tot uitbarsting komen. Kortom, het is vooral het gevoel dat zijn levensritme bepaalt. Multatuli heeft ongetwijfeld romantische neigingen. In de filmwerkelijkheid onder de regie van Fons Rademakers is het deze romantische impressie die ons het eerst treft. De film is niet alleen geslaagd

in de visualisering van de figuur Max Havelaar die door Peter Faber wordt gespeeld, maar de aangeboden beelden worden vrijwel geheel en al op flamboyante wijze weergegeven. Bloed (zelfs de ingewanden van een tijger) wordt in close up gefilmd, terwijl de Indonesische natuur slechts in haar schoonheid wordt getoond, zodat zij meer op een toeristisch plaatje gaat lijken. En als er een contrast wordt gecreëerd tussen een feest van de familie van de regent en Max Havelaar wiens verwarring *cut-to-cut* wordt gefilmd, zijn dit beelden die voortvloeien uit een romantische interpretatie.

Zulke neigingen dragen vanzelfsprekend bij tot het ontstaan van een dramatische werkelijkheid. Om Max Havelaar als hoofdpersoon kracht bij te zetten, zijn enkele situaties en expressies van andere personen meer zwart-wit gelaten. De figuur van de demang (Maruli Sitompul) bij voorbeeld is een strakgetekende wrede en sluwe figuur zonder verdere nuances. Zo ook de Regent van Lebak (Elang Adenan Soesilaningrat), van het begin tot het einde is zijn uitbeelding vlak, alsof hij geen psychische ontwikkeling doormaakt. En als we letten op de portrettering van het volk, dan zien we vooral een volk dat gruwelijk wordt onderdrukt en vrijwel zonder zielskracht is.

De manier waarop accenten zijn aangebracht duidt zeker niet op zwakheid. Er blijkt juist uit, hoe bewust de regisseur een strategie heeft gevolgd voor de vormgeving van deze dramatische werkelijkheid. Hier kan aan toegevoegd worden, dat de werkelijkheid verschilt van de dramatische werkelijkheid. In zeker opzicht lijkt deze film op een lange monoloog van de figuur Max Havelaar. Daarbij functioneren de situatie of andere personen vooral om de aanwezigheid van Max Havelaar aan te vullen of te versterken. Daarom is er in het spel van de acteurs en de actrices moeilijk een hoogtepunt aan te wijzen, ofschoon wij de authenticiteit van de film wel kunnen navoelen. Het spel van Maruli Sitompul bij voorbeeld is duidelijk heel anders dan wat we van hem zien in zijn rol als Kromoludiro in November 1828.**

Ook als wij de rol van Saïdjah (Herry Iantho) en Adinda (Nenny Zulaeni) nader beschouwen, zien we duidelijk een authentieke uitbeelding, maar een authenticiteit met de trekken van de natuur zoals wanneer de camera de scène vastlegt van een huilend kind op een stapel lijken.

** 'November 1828' is een een 1979 in roulatie gekomen film van de vooraanstaande regisseur Teguh Karya over de Opstand van de Javaanse p[ri]ns Diponegoro tegen het Nederlandse bewind.

Het is niet mijn bedoeling om geringschattend te doen over de spelers, maar op grond van de werkelijkheid van de scenografische strategie ofwel de regie voel ik sterk, dat de speelruimte van de acteurs - met uitzondering van de figuur Max Havelaar - beperkt is. Eerlijk gezegd maakt zo'n strategie 'Max Havelaar' ook tot zo'n unieke film. Een verhaal dat naar het biografische neigt (wat zeker ook kan betekenen: tot het realistische) wordt gestileerd verteld. (Nogmaals: dit is het sterkste het geval in de rol van de Regent van Lebak). Tegelijkertijd kan met zo'n strategie het verhaal - dat in het origineel tamelijk uitgebreid is - benut worden voor een zeer effectieve beelddentaal.

Door dit soort tendenties kunnen enkele zaken in de film duidelijk worden. Als biografisch werkstuk komt de film de geschiedenis zeer dicht nabij. Maar hij staat niet aan de geschiedenis gelijk, want behalve dat het heel goed mogelijk is dat er hier en daar dingen zijn weggelaten, ligt er ook eerder een persoonlijke visie aan ten grondslag dan een historisch gezichtspunt (in wetenschappelijke zin). In essentie gaat de film wel over een werkelijkheid, maar niet over de werkelijkheid zelf, omdat de esthetische werkelijkheid het belang van de dramatiek dient.

Evenmin is deze film heroïsch, want het verhaal is allerminst melodramatisch. Er is hier geen hero. Zelfs Max Havelaar, zelfs het hoofdpersonage, verschijnt niet als held. Meer als een mens. Ja, als een ongeveleugeld mens, waarmee ik bedoel met zijn goede eigenschappen en zijn tekortkomingen. Het is juist deze humanistische inslag die de film waardevol maakt. Iedereen, wie dan ook, wordt erdoor uitgenodigd om de mens eerlijk te beschouwen. Dat wat mens heet is niet door huidskleur beperkt; wat zijn kleur ook is, hij kan goed en tegelijk wreed zijn.

18) Mas Soegeng, 'Historisch drama dat de stem van het geweten laat horen temidden van koloniale hebzucht'. In: *Film*, 28 november - 11 december 1987.

Het is niet gemakkelijk een historische film te maken. Getuige de film 'Max Havelaar', een Indonesisch-Nederlandse co-productie¹⁰¹ waarvan de film liefhebbers nu pas kunnen genieten nadat hij over de hele wereld heeft gereisd. Hij werd op verscheidene festivals bekroond. Op 13 juli 1987 is hij door de censor vrijgegeven. Dit is voor een historische film waarlijk een moeizaam proces.

In 1972 werd er een aanvang mee gemaakt. Producer Hiswara Dharma Putera, die in de ban was geraakt van Multatuli's *Max Havelaar*, een roman van wereldformaat, ondernam pogingen om deze roman op het witte doek te krijgen. Nadat de toestemming van Indonesië en Nederland verkregen was, zocht Hiswara een partner in het tulpenland.

Fons Rademakers, Nederlands producer en regisseur, werd gekozen omdat hij Indonesië kende. Hij was hier ooit geweest; daar kwam bij dat Fons in het land van de kaas hoog stond aangeschreven. Van Indonesische zijde werd eerst D.A. Peransi aangewezen. Maar omdat hij geen regisseurslicentie bezat, kwamen de namen naar voren van Syumandjaja, Wim Umboh en Mochtar Soemodimedjo. Ten slotte werd Mochtar gekozen omdat men ervan uitging dat hij al eerder met mensen van buiten had samengewerkt.

Tussen Fons en Hiswara enerzijds en Mochtar anderzijds ontstond een gering meningsverschil over de visie die in 'Max Havelaar' naar voren zou worden gebracht. Fons en Hiswara wilden trouw blijven aan het origineel, Mochtar wenste meer te laten zien van de strijd van Saïdjah en Adinda.

Maar blijkbaar wilde Hiswara Multatuli's vermaarde literaire werk niet verkrachten. Hij wilde historisch correct blijven. 'Ik wil ook een correctie aanbrenge[n]: Multatuli is geen [nationale] held. Multatuli alias Max Havelaar wilde slechts het uiterst willekeurige koloniale stelsel verbeteren. Max Havelaar wilde dat Nederland menselijker zou optreden. Ongetwijfeld wilde Max zelf Gouverneur-Generaal worden', zei Hiswara tegen het tijdschrift *Film*. [...]

19) Mas/?, 'Em. Adenan Soesilaningrat (Regent te Rangkasbitung). De hele familie moet meedoen'. In: *Film*, 28 november - 11 december 1987.

Een van de hoofdrolspelers van 'Max Havelaar' heeft zijn eerste en laatste film nog niet kunnen zien. Dat de figuur die hij in 'Max Havelaar' speelt van adel is, is niet zo gek. Hijzelf, Soesilaningrat, is inderdaad van adellijken bloede.

Hij is prins in Gebang, Cirebon. Volgens de genealogie van zijn dynastie is Soesilaningrat een afstammeling van het vorstendom Mataram.

Het is niet eenvoudig een 78-jarige man van adellijken bloede ertoe te brengen in een film mee te spelen.

De regisseur en producer van 'Max Havelaar' hadden aanvankelijk moeite een locatie te vinden waar ze deze grote historische film zouden opne-

men. Ze hebben twee jaar lang heel West-Java doorkruist tot aan Oost-Java toe, maar hun oogst was en bleef nihil. Ze zochten het dan ook telkens in de bergen. Uiteindelijk, op een dag, zochten zij aan de kust van Cirebon en raakten verdwaald tot zij op een eenzaam gebouw stuitten.

Ze klopten op de poort; zodra deze werd geopend, drong de locatie waar zij zo lang naar hadden gezocht zich aan hun verbeelding op. 'Dit is precies wat ik bedoel', riep Fons uit. De filmploeg werd toen uitgenodigd naar binnen te komen. Men moest lang wachten voordat de heerser over deze kleine kraton zich liet zien. Op het moment dat Fons hem zag, raakte hij onder de bekoring van de gelaatstrekken van Pak Soes. Om een lang verhaal kort te maken, Fons wist deze edelman te strikken. 'Uw dienaar vraagt nederig toestemming om Uwe Hoogheid te fotograferen', zei Fons, vanzelfsprekend via Hiswara die zijn woorden in het Javaans vertaalde.

Soesilo stemde toe. Heimelijk fluisterde Fons zijn cameraman Jan de Bont in om ongemerkt deze afstammeling van Mataram te filmen. Uiteindelijk kwamen de beelden van Pak Soes en zijn familie op een videofilm die vervolgens aan hen werd getoond. Zij bleken er een onverwacht plezier in te hebben hun eigen gezicht op de video te zien. En toen producer Hiswara zich verstoutte om de edelman als acteur te vragen, ontving hij een enthousiaste reactie. Maar er was een voorwaarde. 'Ik wil wel meespelen in deze film, als mijn hele familie ook maar kan meedoen', zei hij.

Fons en Hiswara pleegden een poosje overleg. Maar ten slotte kwamen zij tot overeenstemming. Soesilaningrat werd samen met zijn grote familie en zijn locatie gecontracteerd voor 'slechts' 500.000 Roepiah. Indertijd was de koers 415 Roepiah per dollar. De producer zag zich nog genoodzaakt om een asfaltweg naar het paleis aan te leggen waar hij zijn filmapparatuur over kon vervoeren zonder schade aan te richten aan de omgeving en de planten in de tuin.

'Dat was geen probleem. Per slot van rekening hadden we de gewenste locatie gevonden. We hebben onder zeven echte ex-regenten gezocht naar de figuur van een regent, maar geen geschikte gevonden. Dus toen werd het deze', zegt Hiswara. In de film 'Max Havelaar' kunnen we zien, waar het huis van Soesilaningrat zich bevindt. En u kunt er getuige van zijn, hoe de adellijke Soesilaningrat zich voor de camera presenteert.

20) Dr. H. Roeslan Abdulgani, 'Nogmaals Multatuli: Slechts een Nederlandse literator, niet onze held'. In: *Merdeka & Indonesian Observer*, 11 december 1987.[....]

In onze ogen was Multatuli slechts een auteur die mede onze geest van verzet wekte. Niet meer dan dat. Het is dan ook fout van enkele van onze academici die zichzelf 'historici' noemen om te denken dat we indertijd Multatuli tot een held hebben gemaakt. Er zijn er zelfs die deze houding toeschrijven aan de generatie van Boeng Karno en Boeng Hatta.

Ik wil hier memoreren, dat Sitor Situmorang [een bekend schrijver] in 1957 aan President Boeng Karno toestemming vroeg om gebruik te maken van het Nationaal Paleis om de zeventigste verjaardag van de dood van Multatuli te vieren. Boeng Karno verleende die toestemming niet. Afgezien hiervan zei hij: 'Ik persoonlijk heb me met betrekking tot mijn Nationalisme en Patriotisme nooit door Multatuli geïnspireerd gevoeld!'

Het is heel duidelijk, denk ik, wat Multatuli's functie was in het gevoels- en gedachtenleven van onze toenmalige leiders. Wanneer onze huidige generatie door Multatuli geboeid wordt, is daar niets verkeerd aan. Zolang het niet de perken te buiten gaat.

In de *Max Havelaar* treft men een zeer scherpe satire aan op wetsverkrachting, getiteld: 'Barbertje moet hangen'. Daarnaast stuiten we op de tragedie van Saïdjah en Adinda waarin het lijden wordt uitgebeeld van de Bantammers door toedoen van de onrechtvaardigheid van het kolonialisme en van het inheemse feodalisme. Zij werden het slachtoffer van afpersingen door hun eigen districtshoofden, en dit alles werd zomaar door de Nederlandse ambtenaren getolereerd.

In essentie heeft Multatuli de slechtheid ontmaskerd van het systeem van *indirect rule* dat door de Nederlandse kolonisator werd uitgeoefend, d.w.z. regeren via de inheemse bestuursdienst. In principe kwam dit neer op indirecte knevelarij door de Nederlanders. De inheemse bestuursdienst knevelde de mensen, en wel onder Nederlandse protectie. Het vroegere Nederlandse kolonialisme zat vol met streken! [...]

Onze bestuursambtenaren van die tijd hadden stellig hun slechtheden. Echter, niet alle leden van dat bestuurscorps waren geestelijk zo corrupt: dat is een indruk die Multatuli trachtte te wekken. Velen, zowel van de middelste als van de hoogste rangen, waren toen op de hand van onze mensen. Multatuli was in dit opzicht niet objectief. In zijn conflict met de Nederlands-Indische Regering wilde hij de tekortkomingen generaliseren, vooral de corrupte geest

van sommige van onze feodale heren. Dit was een van de onaantrekkelijke aspecten van Multatuli's werk voor mijn generatie.[...]

21) D.A. Peransi, "Max Havelaar", een ontstellende Nederlandse mythe'. In: *Suara Pembaruan*, 14 december 1987.

[...]In de herfst van 1971 inviteerde Fons Rademakers, Nederlands filmregisseur, mij bij hem thuis, Keizersgracht 840, om de mogelijkheid van een filmproductie te bespreken op basis van Louis Couperus' *De stille kracht*. Een tweede mogelijkheid was *Max Havelaar* van Multatuli. We hebben het eerste plan laten varen, omdat de nodige locaties in Panarukan en Banyuwangi niet meer bestaan; de gebouwen en aloon-aloon die in Couperus' boek worden geschetst zijn verbouwd. De keuze viel op Multatuli's *Max Havelaar*.

In 1974 kwam Fons Rademakers weer naar Indonesië en in de Coffee-shop van Hotel Kartika Plaza werd de bespreking voortgezet. Maar deze keer werd hij ook bijgewoond door Hiswara Darmaputra, voormalig verslaggever van *Merdeka*, die toen net *PT Mondial Pictures* had opgericht. Er werd een overeenkomst bereikt om een co-productie te maken met Fons Rademakers BV. Op deze bijeenkomst werd de actualiteit van Multatuli benadrukt, want wat in de *Max Havelaar* wordt geschetst zou nu nog steeds gebeuren. Het is nodig eraan te herinneren, dat er in het Nederland van de jaren zeventig een vrij stevige linkse wind stond. De stem van Wertheim en consorten die diverse anti-Indonesische acties organiseerden liet zich krachtig horen.

Men wilde de film 'Max Havelaar' volgens dit denkkader maken. Ik kreeg de positie van assistent-regisseur aangeboden, die ik afwees omdat deze neerkwam op een loopjongenspostje. Omdat het een co-productie betrof, bezat de Indonesische kant het recht op een gelijke stem in het kapittel (inspraak). Vooral omdat de *Max Havelaar* in Indonesië (Lebak) speelt en de verdraaiing van de historische feiten in dat boek moest worden gecorrigeerd. Dit is ons recht als een vrije natie, zo luidde mijn mening. Daar komt nog bij, dat het boek de *Max Havelaar* typisch Nederlandse romantiek is uit de negentiende eeuw met een zwart-wit patroon. (De protagonist *Max Havelaar* is honderd procent wit en zijn antagonist Raden Adipati Karta Natanegara vuil en zwart). Als dit patroon direct zou worden omgezet in het medium van de film, zouden er ongenueanceerde figuren op het scherm verschijnen. En omdat film de mogelijkheid bezit om bij de toeschouwers de

sterke illusie te wekken dat wat zij op het scherm zien niets dan de werkelijkheid is, zou de film 'Max Havelaar' kracht kunnen bijzetten aan Multatuli's beschuldiging dat R.A. Karta Nataneegara inderdaad de vorige assistent-resident had vergiftigd en karbouwen en andere bezittingen van het volk had geroofd en het Bantamse volk door middel van gedwongen arbeid had onderdrukt. Dit alles is nooit bewezen. Fons Rademakers en Hiswara konden mijn mening billijken en vroegen mij een studie te maken over Multatuli en de Bantamse geschiedenis en die over te dragen aan Gerard Soeteman, de schrijver van het scenario, opdat hierin de huidige visie van Indonesië en Nederland, als twee gelijkwaardige onafhankelijke naties, gereflecteerd zou worden.[....]

Toen Fons Rademakers met zijn ploeg van Nederlandse acteurs en actrices en apparatuur in Jakarta aankwam, bracht Gerard Soeteman een volledig scenario met zich mee met een *breakdown* in zijn script die niet overeenkomstig de afspraak was. De zeer belangrijke suggesties die ik had gedaan voor het uitbeelden van het verzet van het Bantamse volk tegen het Nederlandse kolonialisme als sociaal-politieke en historische *setting* werden helemaal weggelaten. [...]

Ik wees het verhaal af, omdat de Indonesische visie helemaal was geëlimineerd en trok mij uit de productie terug. De film werd gemaakt en door het Bureau voor de Filmkeuring onder leiding van de Heer Sumarmo verboden, vervolgens werd hij door het tegenwoordige bureau vrijgegeven. De motieven hiervoor zijn onduidelijk en als er motieven bestaan, zijn die zeker niet van patriottische aard en houden ze geen rekening met de weerslag op het Indonesische volk. De Nederlandse culturele diplomatie is wel indringend. Als Multatuli zegt, dat 'de waarheid dikwijls verschijnt in het kleed van de leugen', wat is dan het verschil met 'leugen die verschijnt in het kleed van de waarheid'?[....]

Zowel in het boek als de film wordt Bantam uitgebeeld als zeer arm, met een apatische bevolking. Is dit beeld van Multatuli juist? Is het door zijn grote Ego dat hij niet bereid was in te zien, dat het Bantamse volk sinds 1830 onophoudelijk de wapens opnam tegen de expansie van het Nederlandse kolonialisme? Hij wilde evenmin zien, dat het Bantamse Sultanaat kon bogen op een schitterende geschiedenis en zich nooit aan de Nederlanders heeft willen overwerpen.[....]

Sinds 1832 leidde Nji Gamparan een hardnekkig verzet in de bergen bij Balagadang. Als beloning voor de arrestatie van Nji Gamparan werd de demang van Djasinga tot Regent van Lebak gemaakt (W.A. van Rees,

Wachia, Taykong en Amir, Rotterdam 1859). Niet alleen Nji Gamparan bracht Bantam in oproer, maar ook Raden Bagoes Djajakarta, zoon van de Regent van Serang die veel invloed had op de kiai's en priesters. Raden Bagoes Djajakarta was het brein achter een anti-Nederlands oproer op 24 februari 1850 (dus in het jaar dat Douwes Dekker benoemd werd tot assistent-resident in Lebak).

Vanuit het dorpje Kakal namen de bewoners hun klewangs en speren op tegen de Nederlanders. Het verzet, dat uitging van ongeveer 200 mensen, werd tegemoet getreden door luitenant Krieger de Back met zijn legeronderdeel Djajang Sekar en 25 leden van de cavalerie. De streek Goedang Batoe met zijn woeste natuur werd centrum van het verzet, omdat daar Hadji Wachia woonde, die bij de bewoners bekend stond als een heilige. Luitenant-kolonel De Brauw kwam met twee schepen uit Batavia, maar er kwamen elke dag meer strijders bij. De bewoners ondersteunden de strijders in moreel en materieel opzicht. Namen als Hadji Wachia, Mas Derik, Toebagoes Ishak en Penghoeloe Dempol waren namen die de Nederlanders veel angst inboezemden.

Anjer, Tegal Papak en zelfs Serang werden door de strijders aangevallen. Er kwamen weer versterkingen uit Batavia om een grote Nederlandse nederlaag te voorkomen. Een patrouille met mensen uit Afrika, Duitsland, Nederland en Pruisen werd onverhoeds aangevallen en door de strijders verslagen. In de film 'Max Havelaar' zien we deze patrouille in de beginscènes. (In de film die in Indonesië draait zijn deze scènes ingekort, zodat de Nederlandse militaire expansie niet duidelijk wordt. Dit is nadelig voor ons). Tientallen dorpen werden platgebrand door 130 infanteristen die uit Batavia waren gekomen om het logistieke zenuwcentrum van de strijders te breken. (In de film 'Max Havelaar' wordt deze werkelijkheid omgedraaid: het zijn daar de kinderen van de Regent die de dorpen platbranden). Multatuli zelf moet dit geweten hebben, want hij schrijft over Saïdjah: 'Hij doolde rond in een dorp dat pas veroverd was door het Nederlandsche leger en dus in brand stond'. De beslissende strijd vond plaats in Tegal Papak. Vijfhonderd strijders onder leiding van Mas Diad, in witte kledij, moesten wel het onderspit delven tegen de Nederlanders, die over geweren beschikten. Deze strijd duurde vier maanden en werd in Lampong onder leiding van Prins Singa Brantas en Raden Intan voortgezet.

Korte excerpten van deze gebeurtenissen kunnen we lezen in het boek van voornoemde W.A. van Rees, die ze zeer gedetailleerd heeft beschreven, want Van Rees was kapitein in het Nederlands-Indische Leger dat de

opdracht had gekregen om de Bantamse strijders te elimineren.

Deze kanttekeningen bij de geschiedenis geven duidelijk antwoord op de vraag: wat is er waar in het boek en in de film 'Max Havelaar'. De Bantammers zijn niet slechts lijdend voorwerp. Zij hebben ook hun gevoel van eigenwaarde en zullen niet in een ravijn opduiken om tegen Max Havelaar over hun lot te gaan klagen. Dat is zuivere fantasie, zegt Wertheim (*Genie en Wereld: Multatuli*, Hasselt 1970, blz. 67).

OVERWINNING VAN DE NEDERLANDSE DIPLOMATIE.

Met bovenstaande analyse die de visie weergeeft van Indonesiërs die door-drongen zijn van de kern van de Inleiding tot de Grondwet uit 1945, zal het Indonesische publiek hopelijk een kritische bril opzetten bij de beoordeling van een Nederlandse held die niet onze held is. Het motief voor het maken van de film, zoals zojuist naar voren werd gebracht, was de actualiteit van de *Max Havelaar* te benadrukken. In die zin, dat wat in het boek en de film 'Max Havelaar' wordt uitgebeeld ook nu nog gebeurt. Zowel de centrale alsook de regionale overheden onderdrukken nog steeds het volk, zoals Fons Rademakers indertijd zei, en er is nog steeds sprake van collaboratie tussen Indonesiërs en vreemde machten, zoals Hiswara Darmaputera in de massamedia beweert. Isma Sawitri (*Tempo*, 5 december 1987) schrijft dat er altijd een zwijgende meerderheid bestaat, of het volk nu wel of niet door vreemden wordt overheerst. Welnu, dit is wat onze 'oudere broer' uit

Nederland met zijn paternalistische houding ons wil wijsmaken. En wij accepteren het. Gelukkig dat er in de massamedia ook nog kritische geluiden worden gehoord (*Bintang Indonesia*, 1 oktober 1987 en *Editor*, 5 december 1987).

Het doel van het Bureau voor de Filmkeuring is getroffen, schrijft *Bintang Indonesia*. Kennelijk heeft de Nederlandse culturele diplomatie voor honderd procent succes gehad. Vast en zeker zullen de vereerders van de *Max Havelaar*, Nederlanders zowel als Indonesiërs, uitroepen: 'Leve de Koningin!' En Saïdjah en Adinda laten zich in het jaar 1987 zomaar aan een bajonet rijgen.

22) Subagio Sastrowardoyo, 'Max Havelaar in de Indonesische samenleving'. In: *Suara Pembaruan*, 21 december 1987.

[...]Wat algemeen bekend is over de *Max Havelaar* wordt op school in de geschiedenislessen onderwezen. Namelijk dat Multatuli met zijn *Max Havelaar* de ogen van Nederlandse politici heeft geopend voor de corruptie van het Indische gouvernement, waaronder het Indonesische boerenvolk te lijden had. Men weet dat het cultuurstelsel - dat destijds veel armoede en ellende teweegbracht onder het Indonesische volk - door toedoen van dit boek plaats maakte voor een liberaal stelsel dat de economische macht in de kolonie in handen gaf van privé-ondernemingen, waardoor men verwachtte de lasten van het volk te zullen verlichten. In de geschiedenisboeken is Multatuli uitgegroeid tot een mythische gestalte over wie de loftrumpet wordt gestoken en de roman *Max Havelaar* is tot gesprekstof geworden van middelbare scholieren die met verbazing en vol bewondering beseffen hoe groot de invloed van een literair werk of culturele activiteit kan zijn op het politieke leven. Maar al die kennis halen ze alleen maar uit leerboeken voor geschiedenis, niet door de *Max Havelaar* zelf te lezen.

Naar men zegt werd in de Nederlandse tijd op de middelbare school ook de roman *Max Havelaar* tot in details besproken. Van de generatie die in die tijd werd grootgebracht zijn er die zich de inhoud van het boek nog herinneren en het tot in de kleinste trekjes kennen. Maar het niveau van de lessen op de middelbare school geeft ons weinig hoop, dat er sprake zou kunnen zijn van een genoegzaam gerijpte eruditie die gesteund wordt door een scherpzinnige benadering en analyse. Tot nu toe is van die oude generatie - waarvan, door de beperkte mogelijkheden om in de Nederlands-Indische

tijd middelbaar onderwijs te volgen, het aantal leden relatief klein is gebleven - geen opstel overgeleverd waarin de *Max Havelaar* op zinnolle wijze wordt besproken, laat staan dat dit met enige mate van volledigheid of uitgebreidheid zou zijn gebeurd.

Eigenlijk is de *Max Havelaar* in het algemeen slechts bekend als het verhaal van Saïdjah en Adinda, dat het droevige lot schetst van twee jongeren in de desa in relatie tot het koloniale bestaan. Dit vormt een bewijs, dat de Indonesische belangstelling voor de *Max Havelaar* een egocentrisch en nationalistisch karakter bezit. Wat het volk interesseert is dat deel van de *Max Havelaar* dat verband houdt met eigen ervaringen en belangen. De andere delen van de roman, nl. die waarin Droogstoppel de hoofdpersoon is en waarin assistent-resident *Max Havelaar* optreedt, zijn in de Indonesische waarneming als het ware uit dit literaire werk verdwenen. In de geest van het Indonesische publiek is het verhaal van de *Max Havelaar* identiek aan het verhaal van Saïdjah en Adinda.[...]

Zoals ik het zie, is de film niets meer of minder dan een subjectieve interpretatie van de roman *Max Havelaar*, hoewel volgens de Indonesische producer die de opvatting van de Nederlandse regisseur ondersteunt, de film voor honderd procent het boek *Max Havelaar* weergeeft. Om een voorbeeld te geven: het verhaal van Saïdjah en Adinda dat in de roman over verzonnen figuren gaat en samengesteld is uit aantekeningen uit het pak van Sjaalman, wordt in de film als het ware tot een gebeurtenis die werkelijk zo beleefd is door deze twee jongelingen onder het bewind van de regent van Lebak, Raden Adipati Karta Natanegara. Door het verhaal van Max Havelaar, dat op echte gebeurtenissen is gebaseerd, te koppelen aan dit fictionele verhaal, lijkt het gedrag van de regent in de film des te wreder. De vader van Adinda wordt met de steel van een *patjol* [inheemse spade] vermoord door een commandant van de regent, een scène die helemaal niet in de *Max Havelaar* voorkomt. Zo ook met de commandanten te paard die zoals blijkt uit oude foto's de functie hadden inheemse bestuursambtenaren bij officiële bijeenkomsten te begeleiden, maar in de film zitten zij het volk na tot in het struikgewas als bandieten in een cowboyfilm. De globale indruk die wij als Indonesiërs van de film overhouden is dat de Indonesische regent zeer wreed was en zich niet om het lot van het volk bekommerde, terwijl Max Havelaar zich met zijn ridderlijke natuur als verdediger van het onderdrukte volk opwierp. Misschien was het dit wat Multatuli in zijn *Max Havelaar* wilde doen uitkomen.[...]

Wat ook het motief mag zijn geweest achter het maken van de film 'Max

Havelaar', wederom is er een controverse ontstaan over de eigenlijke stellingname van Multatuli tegenover de koloniale situatie van zijn tijd. We mogen hopen, dat de verschillende meningen scherper tegenover elkaar komen te staan nu de film in brede kringen van de samenleving zal gaan circuleren. Maar er is een ding dat men niet zo beseft heeft in de bespreking van de reactie van het publiek op de *Max Havelaar*, nl. de houding van de nazaten van de regent van Lebak tegenover de roman. Naar wij weten, gebruikt Multatuli fictieve namen voor de figuren in de *Max Havelaar*. Multatuli zelf is al een schuilnaam voor de schrijver die Eduard Douwes Dekker heet, de gewezen assistent-resident van Lebak. Voor de figuur van die assistent-resident gebruikt Multatuli in zijn roman de fictieve naam Max Havelaar, resident Brest van Kempen gaat schuil achter de naam Slijmering, controleur Langevelt van Hemert achter de naam Verbrugge en eerste luitenant Collard achter die van Duclari. Maar het vreemde is dat de regent van Lebak die wordt uitgebeeld als een corrupte figuur die zijn volk onderdrukt en knevelt, door Multatuli met zijn volle naam wordt aangeduid: Raden Adipati Karta Natanegara. Door diens naam zonder meer over te nemen - gevoegd bij een volkomen negatieve uitbeelding van zijn karakter in de roman - heeft Multatuli voor altijd een beeld vastgelegd van de regent als een historisch personage, behept met alle wrede eigenschappen zoals ze door hem zijn afgeschilderd. Voor de nazaten van de regent is de *Max Havelaar* een boek dat een blijvende smet heeft geworpen op de familienaam. Die schandvlekken zullen nooit meer uit het geheugen van de mensheid gewist kunnen worden. Terwijl er nazaten van de regent bestaan die ook nu nog hoge posities in de maatschappij innemen. Heeft Multatuli zich hier ooit om bekommerd? [...]

[...] het is nog een grote vraag voor de historici of het liberale stelsel dat door toedoen van de *Max Havelaar* het cultuurstelsel gefaseerd heeft vervangen, het Indonesische volk een beter lot heeft bezorgd. Immers: kapitaal en arbeidskrachten werden daarna geëxploiteerd door privé-ondernemingen. En dan vond in de laatste decennia van de negentiende eeuw nog steeds een expansie plaats van de koloniale macht naar nieuwe gebieden, zoals het nog niet onderworpen Atjeh, Bali en Lombok, met het gevolg dat het volk gedurende die oorlog rampspoed en ellende onderging. Hoewel aan het begin van de twintigste eeuw de Ethische Politiek werd geïntroduceerd, met alle werkelijke voordelen voor een deel van het volk op het gebied van onderwijs, gezondheid en algemeen welzijn, werd het koloniale gouvernement steeds conservatiever en repressiever naarmate de nationalistische lei-

ders intensiever ageerden om vrijheid voor hun volk te bevechten. En dan praten wij nog niet eens over de woelingen in de revolutionaire vrijheidsstrijd tussen 1945 en 1949 waarbij honderden Indonesische jongeren het leven lieten. Als we ons licht laten schijnen over de gehele koloniale geschiedenis, somber en onderdrukkend als zij is, kunnen wij dan Multatuli, na het verschijnen van de *Max Havelaar*, nog zien als een bevrijder die erin slaagde een nieuwe tijd in te luiden in het leven van Nederlands-Indië? Of blijkt dan zijn gestalte juist steeds meer te vervagen en gaat zijn stem dan hoe langer hoe meer ten onder in het tumult van de vernielende en plunderende koloniale machinerie?[....]

23) Drs. J.L.F. Lawalata, '*Max Havelaar*'. In: *Inti Jaya*, januari 1988 (eerste week).

[...]In het museum van Madame Tussaud in Amsterdam staan twee wassen beelden, van respectievelijk Soekarno, de Eerste President van de Republiek Indonesia, en van E. Douwes Dekker, in ceremoniele dienstkledij. Dit is geen toevalligheid. Beiden hadden eenzelfde denkpatroon, namelijk het omgekeerde van Mephistopheles: *Er wünscht immer das Gute, aber er schafft sich das Böse*. Dat wil zeggen hun bedoelingen en idealen waren altijd goed en nobel, maar helaas... de uitkomst was ontzettend slecht.

Na het zien van de film is het passend te mediteren over een zin uit de Bergrede van Jezus Christus die is opgenomen in het Nieuwe Testament: 'Zalig zijn de armen van geest', en daar dan meteen aan toe te voegen: 'Want hoe groter geest, hoe groter beest!'[....]

24) Aspar, 'Monumentaal getuigenis van de waarde van de menselijkheid'. In: *Barata*, januari 1988 (derde week).

[...]Het creatieve hoogtepunt van de film is de keuze om de episode van Saïdjah en Adinda op te nemen in het verhaal over de bestuursperiode van assistent-resident Max Havelaar. Eigenlijk zijn het twee afzonderlijke verhalen. Maar op deze manier is het beeld van gewelddadige onderdrukking en afpersing van karbouwen compleet. De broer van Saïdjah is vastbesloten om de Demang van Parangkoedjang en zijn rechterhand te achtervolgen (hij had eerder de tijger bedwongen en daarmee het leven van Saïdjah

gered), maar hij eindigt met voorover te vallen, getroffen door een kogel van een soldaat van de Kompenie die toevallig langs liep. Die soldaat hanteert zijn geweer in koelen bloede. Alsof hij een kip neerknalt.

De karbouw van Saïdjah's vader is eigenlijk drie keer afgenomen. De twee laatste waren verworven door de verkoop van een kris, een erfstuk van zijn vader, en twee klamboehaken, erfstukken van zijn schoonouders. Hun waarde bedroeg tweehonderdenachtien gulden. Maar dergelijke details hoeven niet allemaal op het witte doek te verschijnen. Een karbouw volstaat om een beeld te geven van afpersing door despoten.

Het is wel jammer, dat er niet een scène is opgenomen waarin het heroïsche Bantamse volk, wars van overgave als het is, in zijn fysieke verzet wordt weergegeven. Dat verzet zou op creatieve wijze verwerkt kunnen worden. Maar misschien waren er andere overwegingen: verzet hoeft niet altijd plaats te vinden door middel van pief, paf, poef... Kan verzet dat elk moment tot uitbarsting kan komen niet 'stilletjes' gekoesterd worden? En in Saïdjah's gezichtsuitdrukking waar een gloeiende haat uit schiet terwijl hij dapper de getrokken bajonet van een kompaniesoldaat afweert, schuilt de waarde van een hardnekkig verzet. In zijn eentje heeft Saïdjah verzet geboden aan de troepen van de Kompenie, blijkbaar vergeefs, maar de betekenis en essentie van het verzet op zichzelf zijn in beelden uitgedrukt.

[...]25) Neta'spane/442H, 'Max Havelaar, de gestalte van een strijder voor het geweten'. In: *Merdeka*, 31 januari 1988.

[...] 'Max Havelaar' (dat voorheen de titel 'Saïdjah en Adinda' had) beeldt niet alleen de zware gewetensstrijd van een assistent-resident uit, maar is ook een romantische schildering op de wijze van negentiende-eeuwse liefdesromans. Het verhaal van deze melancholische, natuurlijke en onbezoeделde liefde wordt door Fons Rademakers gerealiseerd in de figuren van Saïdjah (Herry Iantho) en Adinda (Nenny Zulaeni).

Hoewel in de roman van Multatuli zelf dit relaas van de liefde tussen twee jonge inlanders slechts in een afzonderlijk hoofdstuk wordt gedaan, heeft Fons er kennelijk voldoende oog voor gehad om met dit deel meer te doen dan het slechts aan de film vast te plakken. En dat begint al in de openingsscène als hij laat zien, hoe innig Saïdjah en Adinda met elkaar omgaan in hun kindertijd.

Door deze werkwijze is Fons erin geslaagd een continuïteit aan te bren-

gen die van de ene op de andere scène een *suspense* teweegbrengt zonder dat dit de scènes stoort. En zo zien we niet alleen maar ziellose beelden, maar ondergaan we de loop die het lot neemt. Telkens weer toont Fons Saïdjah's verwoede pogen om Adinda uit de handen van de zoon van de Demang van Parangkoedjang (Maroeli Sitompul) te redden, en vervolgens Adinda's trouw: uit liefde voor Saïdjah springt ze uit de koets van Max Havelaar die er bij haar op aangedrongen had naar Buitenzorg te gaan, maar zij wil naar Lampong, Saïdjah achterna. Fons brengt dit liefdesverhaal over twee jonge inlanders tot een zeer tragisch einde door ze allebei door een Nederlandse soldaat te laten doden, maar wij kunnen in deze scènes niets overdrevens of verzonnens vinden. Alles doet echt aan, met een zuiver emotioneel ritme waar niets gemaakt is.

De authenticiteit van de 'liefdesscènes' tussen Saïdjah en Adinda in 'Max Havelaar' maakt deze film zo anders dan de meeste liefdesfilms die in Indonesië gemaakt worden. De laatste leggen meer de nadruk op het vulgaire, bombastische en vieze. Die willen liefde teveel uit een enkel gezichtspunt zien: dat van de seks![...]

26) Teguh M, 'De Regent van Subang en "Max Havelaar"'. In: *Pikiran Rakyat*, 12 februari 1988.

Waarschijnlijk zal de lezer er vreemd van ophoren, dat een regent alle dorpschoufden en functionarissen in zijn gebied uitnodigt om naar een film te kijken. Maar dit is werkelijk gebeurd, in het Regentschap Subang. Ir. Sukanda Kartasasmita, de Regent, keek jl. woensdagochtend met zijn bestuurskader in bioscoop Candra naar een film. De film heette 'Max Havelaar'.

Het was zeker niet zonder bedoeling, dat de regent zijn ondergeschikten uitnodigde de voorstelling bij te wonen. 'Ik presenteer u met opzet deze film, opdat wij op onze hoede zullen zijn voor alle mogelijke fouten die wij kunnen begaan en opdat wij altijd goed en eerlijk zullen handelen', zei Sukanda tot zijn staf, toen hij de film met een oriënterend praatje inleidde.[...]

[...] Waarschijnlijk wil Sukandi de beelden in de film 'Max Havelaar' laten dienen als een spiegel voor zijn kader. Als voorzorgsmaatregel tegen alle vormen van onregelmatigheid en onderdrukking die de maatschappij tot nadeel strekken!

‘Ik heb de film al twee keer gezien, onder andere samen met de regenten van West-Java, op initiatief van de Gouverneur. Daarom ben ik er goed in thuis. Als u straks moet lachen, verzoek ik u verder te gaan dan alleen maar te lachen. Laten we nadenken over de betekenis van dat gelach en dit zo mogelijk op onszelf betrekken en ons afvragen, of wat we zien onszelf ooit is overkomen. In alle oprechtheid, ik tracteer u op deze film, opdat wij ons onze eigen daden steeds bewust zullen maken en opdat wij zullen nagaan, in hoeverre wij als bestuurskader en als beschermers van het volk onze diensten verrichten’, zei de Regent.

Regent Sukandi heeft gelijk: in deze tijd is het nodig, dat wij een mentale en spirituele zelfbeheersing betrachten die van binnen komt. En dit kan gedaan worden, wanneer de mensen wakker worden en zich hun fouten bewust maken.[....]

27) Paul W. Suleman, ‘Controverse pro en contra *Max Havelaar*’. In: *Basis*, februari 1988.

[....]Het dualisme tussen poëzie en feit (*Dichtung und Wahrheit*) brengt nog steeds controversen teweeg. Het lijkt wel, alsof over het algemeen de besprekers en critici van de *Max Havelaar* al weer meer dan een eeuw kunnen worden ingedeeld in twee groepen: een die in zijn onderzoek de feitelijke waarheid accentueert en een andere groep die de nadruk legt op de literaire betekenis en invloed van het boek. Subagio Sastrowardoyo is kennelijk de laatste in een lange reeks van mensen die de invloed van het boek *Max Havelaar* tot ‘mooischrijverij’ willen beperken. Hij meent, dat *Max Havelaar* alleen van belang is als uitstekend literair werk dat erin geslaagd is een aantal Indonesische schrijvers te beïnvloeden, van de tijd van Poedjangga Baroe tot en met Mangunwijaya en Pramoedya Ananta Toer in de huidige tijd. Maar de politieke betekenis wordt steeds schimmiger. Prof. Harsya W. Bachtiar is zelfs van mening, dat het werk van Multatuli geen belangrijke plaats inneemt in de Nederlandse literatuur, een extreme opinie die afwijkt van de consensus onder Nederlandse literatoren en waarvan de juistheid twijfelachtig is.[....]

Over het Indonesische argument dat Multatuli niet als een held kan worden beschouwd, omdat hij zich in werkelijkheid niet tegen het kolonialisme verzette, maar slechts de fouten en dwalingen van het systeem kritiseerde, kan gezegd worden dat het niet fair is om de maat van het heden te

gebruiken ter beoordeling van negentiende-eeuwers. Dan zouden Mozart, die nu een groot componist wordt gevonden, en Vincent van Gogh, die nu een groot schilder achten, in hun eigen tijd stellig niet in armoedige omstandigheden gestorven zijn! En verder moeten we nog nagaan, of Multatuli in zijn verdere ontwikkeling sinds de verschijning van zijn boek *Max Havelaar* tot zijn dood werkelijk geen *clous* biedt voor een rijping in zijn denken over het Nederlandse kolonialisme in Indonesië.

Een van de aanwijzingen hiervoor is, dat Multatuli bij de uitgave van de *Max Havelaar* die in 1875 verscheen een gedicht opnam dat voor die tijd zeer 'subversief' van toon was, namelijk het gedicht van Sicco Roorda van Eysinga, getiteld *De laatste dag der Hollanders op Java*. Dit gedicht is door Dick Hartoko vertaald voor zijn boek *Literaire regenboog*, maar het werd niet opgenomen in de complete editie van *Max Havelaar* in de vertaling van H.B. Jassin. De kern van het gedicht is een uitbeelding van het einde van het Nederlandse kolonialisme op Java, en uit het feit dat Multatuli het in 1875 in zijn editie van de *Max Havelaar* publiceerde, kan waarschijnlijk de conclusie worden getrokken, dat ook Multatuli het eens was met de afschaffing van het kolonialisme.[....]

28) Umar Nur Zain, 'Multatuli gaat tegen de stroom in'. [Bespreking van: W.F. Hermans, *De raadselachtige Multatuli*]. In: *Suara Pembaruan*, 6 november 1988.

[....]Voor Nederland staat vast, dat Multatuli tegen de stroom in ging. Terwijl de Nederlanders druk bezig waren rijkdommen aan ons geliefde land te onttrekken en de macht over Indonesië in handen hadden, trad deze *troublemaker* voor den dag: Multatuli, wiens werk een slag toediende aan het beleid van de Nederlandse Regering.

Het is duidelijk, dat veel mensen niet van Multatuli ofwel Douwes Dekker hielden, met name de ambtenaren, en dan speciaal zij die indertijd in Indonesië de macht bezaten. Men wierp Multatuli zelfs voor de voeten, dat hij een dromer was die een Napoleon wilde zijn. Multatuli was ook een gokker die door schulden werd achtervolgd. En zelfs heeft een Nederlander het gewaagd om zijn in een museum bewaarde as door sigarenas te vervangen.[....]

Nu blijkt, dat niet alleen Nederlanders zich aan hem ergerden. Ook wij, die excuses zoeken om de vroegere Regent geen willekeur te hoeven aanwrijven door te zeggen dat Multatuli een Nederlander was die ver van onze cultuur afstond. Dus de conclusies over onze inheemse bestuursambtenaren

zijn naar ons gevoel overdreven. Bijvoorbeeld dat alle Regenten corrupt zouden zijn, enz. Maar Multatuli's inspanningen om de corrupte kanten van het koloniaal geregeerde land in de openbaarheid te brengen, zijn voor ons al voldoende om onze duim omhoog te steken. Zijn werk heeft de ogen geopend van Nederlanders die dachten, dat dit land een paradijs was, en dat zij geroepen waren om het levenspeil te 'verhogen' van het volk waarover zij heersten.[....]

29) Wiratmo Soekito, 'Het persoonlijke leven van een groot schrijver'. [Bespreking van: W.F. Hermans, *De raadselachtige Multatuli*. In: *Suara Karya*, 11 november 1988.

[....]Subagio Sastrowardoyo onderstreept in zijn inleiding de schaduwzijden van Multatuli's privéleven. [...] Een nationalist als Subagio kiest de kant van Karta Natanegara, maar wij moeten bedenken, dat het de prototypen van de regent van Lebak waren die de voortzetting van het Nederlandse kolonialisme in Indonesië mogelijk maakten. Daarom werd Karta Natanegara beschermd door de superieuren van Multatuli, de assistent-resident. Zoals Hermans op blz. 94 samenvat, kunnen er drie stellingen uit de *Max Havelaar* worden afgeleid. De eerste stelling is, dat de Javaan wordt misbruikt en gekneveld. De volgende stelling is, dat de ambtenaar die zich tegen deze handelwijze verzet - dus Multatuli zelf - door het hoogste gezag in het ongelijk wordt gesteld; hij vraagt echter eervol ontslag aan en lijdt honger. En de laatste stelling is, dat de Nederlanders belang hebben bij de onderdrukking van de Javaan, zij doen hun ogen dicht en steken de winst in hun zak, ze zingen hun psalmen mee met Droogstoppel, die 'slechte dief die niet de moed bezit om in een woning in te breken', zoals hij in *Vrye Arbeid* wordt genoemd.

Deze drie stellingen kunnen korter worden samengevat: dat het Nederlandse kolonialisme niets anders was dan een manipulatie van feodale instellingen in Indonesië. Of met andere woorden: het Nederlandse kolonialisme is als een vis, terwijl het inheemse feodalisme het water is waarin hij vrolijk rondzwemt. Zoals de vis zonder water sterft, zo moet ook het Nederlandse kolonialisme zonder de inheemse feodale instellingen wel sterven. Het is deze structuur die een 'nationalist' blijkbaar niet makkelijk kan vatten, omdat hij slechts verschil van huidskleur ziet.

Colofon

Adinda! Duizend vuurroliegjes tooien je losbangend haar. Multatuli in Indonesië,
werd in opdracht van Dimensie, stichting voor letterkundige en
wetenschappelijke uitgaven te Leiden,
gezet uit de Janson Text door Quick BV te Den Haag,
gedrukt door Cartoprint BV te Den Haag en
gebonden door Boekbinderij Bosboom BV te Den Haag.

De redactionele leiding was in handen van Jan Biezen.

Grafische verzorging: Jan Jonker, Leiden.

De publikatie kwam mede tot stand door een financiële bijdrage van
het **Prins Bernhard Fonds** te Amsterdam en
een donatie van J. Baartmans, 's-Hertogenbosch.

De oplage is 1000 genummerde exemplaren.

Dit is nummer: 167.

A handwritten number '167' followed by a vertical line that curves into a hook-like flourish at the top.

Lijst van Intekenaren:

Openbare Bibliotheek, Amstelveen
Openbare Bibliotheek, Amsterdam
Openbare Bibliotheek, Apeldoorn
Openbare Bibliotheek, Arnhem
Athena's Boekhandel, Groningen

J. Baartmans, 's-Hertogenbosch
Drs. M.J. Barends, Amstelveen
H. Beekhoven, Amsterdam
H. Behrendt, Amsterdam
Jan Biezen, Leiden
C. Bij, Alkmaar
Openbare Bibliotheek Blijdensteinstraat,
Enschede
Boekhandel Boomker & Savenije, Groningen
Openbare Bibliotheek, Breda
L.A.M. Breukels-de Jong, Roosendaal
B.R.F.M. Broekmans, Geldermalsen
Katholieke Universiteit, Brussel
H.J. Budel, Voorschoten
Burgersdijk & Niermans, Leiden
Dr. A.A. Buriks, Groningen

Dr. Harm-Jan van Dam, Leiden
Dekker van de Vegt, Nijmegen
M.A. Donker-van Heel, Apeldoorn
P.B.C. Drenthe, Assen
W.L. van Duijn, Woerden

Prof. Dr. D.R. Edel, Doorn
Inez H.M. van Eijk, Amsterdam
Drs. Corina Engelbrecht, Wassenaar
Ch.J. Enschede, 's-Gravenhage

Margaretha Ferguson, 's-Gravenhage

Openbare Bibliotheek, Gouda
Dr. B.M. Groen, Baarn
Openbare Bibliotheek, Groningen
P.B.C., Groningen
Z.H. de Groot, Rotterdam
Openbare Bibliotheek Den Haag,
's-Gravenhage
Stadsbibliotheek, Haarlem
Hans Hafkamp, Amsterdam
Openbare Bibliotheek, Heerlen
C.G.M. van Helmond, Amsterdam
Openbare Bibliotheek, Hengelo
J.J.B. den Hollander, Bloemendaal
Boekhandel Het Hooghuis, Eindhoven
Drs. K.F.H. Huizer, Almkerk
F.G. Huisman, Groningen

Thijs Jansen, Utrecht
Drs. A.B. de Jong, Doetinchem
Jan Jonker, Leiden
E.M. Joon, Overveen

Openbare Bibliotheek, Katwijk aan Zee
Jan Keij, Oosterhout
Dr. J.J. Kloek, Loosdrecht
G.F.H. Kok, Hoorn
A. Kootstra, Amersfoort
Academische Boekhandel Kooyker, Leiden

Lankamp & Brinkman, Amsterdam
Openbare Bibliotheek, Leidschendam
Drs. C. Lieftrinck-Snouck Hurgronje,
's-Gravenhage

Maatschappij der Nederlandse
Letterkunde, Leiden
Dr. R.F.M. Marres, Diemen
Boekhandel Moesson, 's-Gravenhage

E. Mostert, 's-Gravenhage
Multatuli-Museum, Amsterdam
N.B.L.C. Indonesië Project,
's-Gravenhage
Openbare Bibliotheek, Nijmegen

Dr. Lucette M. Oostenbroek, Leiden
Openbare Bibliotheek, Oosterhout
C. van Oostrom, 's-Gravenhage
Openbare Bibliotheek, Oss
Arend Ottink, Krimpen a.d. IJssel
Tiemen Ottink, 's-Gravenhage
Overijsselse Bibliotheek Dienst, Nijverdal
Dr. Rudi van der Paardt, Oegstgeest
Pantheon-Boekhandel, Amsterdam
Prisma-Lectuurvoorlichting, Voorburg

C.H. van Rhijn-Donkersloot, Voorschoten
C. Rijnbeek-Kornman, Purmerend
Gemeente Bibliotheek, Rotterdam

Drs. J. Schaap, Heeswijk-Dinther
Openbare Bibliotheek, Schiedam
F.J.C.M. Schoonderwalt, Culemborg
W.W. Schuller, Amstelveen
Dr. N.P.J.B. Sieverink, Venlo
Universit  Sorbonne-Paris IV, Parijs
Ronald Spoor, 's-Gravenhage
Stads- of Athenaeumbibliotheek, Deventer
Prof. Dr. J. Stouten, Amsterdam

H. Taat, Uithoorn
G.J. Telkamp, Oegstgeest
M.W.J.M. van Thiel, Biezenmortel
Openbare Bibliotheek, Tilburg

Utrechtse Openbare Bibliotheek, Utrecht

Openbare Bibliotheek, Venlo
Frank Verhallen, Rosmalen
Christine Verheijen, Venlo
F.J. Vermeulen, Gouda

Philip Vermoortel, Leuven
Drs. S.I.S. Vetter-Samuels, Amsterdam
Openbare Bibliotheek, Vianen
Dr. Th.A. Vijlbrief-Charbon, Dordrecht
Bert Voeten, Amsterdam
Jan Voogd, Heemstede
Dr. S.A. Vosters, Breda
Tjidde de Vries, Rotterdam
Dr. H. de Vries, Doorn

Josée Waerebeek, 's-Gravenhage
Prof. Dr.W.F. Wertheim, Wageningen
Prof. Mr.P.L. Wery, Oegstgeest

Openbare Bibliotheek Zaanstreek,
Zaandam
Zeeuwse Bibliotheek, Middelburg
P.B.C. Zuid-Holland, Schiedam
Openbare Bibliotheek, Zwolle

